

حمام و نقش آن
در فرهنگ عامه
آذربایجان

زهره و فائی
(تبریز)

وفائی، زهره، ۱۳۲۲ -	سرشناسه
حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان/ز هره وفائی.	عنوان و نام پدیدآور
تبریز: زینب، ۱۳۹۰.	مشخصات نشر
۱۷۳ ص: مصور.	مشخصات ظاهری
۳۰۰۰ ریال: ۵۷-۷۰۶۱-۹۶۴-۹۷۸	شابک
فیبا	وضعیت فهرست
	نویسی
حمام‌ها -- ایران -- آذربایجان	موضوع
حمام‌کردن -- ایران -- آذربایجان	موضوع
۱۳۹۰ ۷۹۶۲۸۴۶ GT	رده بندی کنگره
۶۴/۳۹۱	رده بندی دیوبی
۲۶۰۰۷۸۰	شماره کتابشناسی
	ملی

- * حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان
- * زهره وفائی
- * چاپ اول - تبریز - ۱۳۹۱
- * تعداد صفحات : ۱۸۳
- * قطع رقعی
- * تیراژ ۱۰۰۰ جلد
- * انتشارات زینب تبریز
- * شابک: ۵۷-۵۶۱-۷۰۶۱-۹۶۴-۹۷۸

(کلیه حقوق محفوظ مولف است)

فهرست مطالب:

بخش اول: ساختمان و بنای حمام

بخش دوم: آداب و رسوم استحمام

بخش سوم: وسایل مورد استفاده در حمام

بخش چهارم: کسانی که در حمام کار می‌کنند

بخش پنجم: مراسم‌های ویژه حمام

بخش ششم: اعتقادات و باورهای عامه

بخش هفتم: حمام‌های تاریخی

بخش هشتم: آلبوم عکس

بوکیتاب نمره ۹۱، تاریخنده

زرهه خانم و فارس طرفیندن آذربایجان

ائل بیلیمی در زنگی نه اتعاف اوونزو/آلیندی

کیتابیمن، نرموزه سی:

بسم الله الرحمن الرحيم

«... وَ يُنْزَلُ عَلَيْكُم مِّن السَّمَاءِ مَآءَ لَيْطَهْرُكُم بِهِ وَ يُذَهِّبُ عَنْكُم رِجْزَ الشَّيْطَانِ
وَ لِيُرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُم ...» انجال - ۱۱

«... وَ خَدَاوَنْدَ مَتَعَالَ نَازِلَ نَمُودَ بِرَ شَمَا از آسَمَانَ آبَ رَا تَا بَهْ وَسِيلَهْ آنَ
پَاكِيزَهْ گَرَدِيدَ وَ مَكَرَ شَيْطَانَ از شَمَا دُورَ گَرَدَهْ وَ قَلْبَهَايَتَانَ بَهْ هَمَ
بِبِيُونَدَ...»

تغییراتی که زندگی بشر شاهد آن بوده است خارج از شمارش و گاه
خارج از تصور خود بشر است. اگر چه برای برخی از مشاهدات می‌توان
تاریخی تصور کرد و در خصوص آن تحقیق نمود اما بسیاری نیز تنها به
حدس و کمان می‌توانند ذهنیت یابند. امر استحمام و گرایش به پاکیزگی
در نوع بشر یکی از این امور هست که نه تنها در مقاطع مختلف تاریخی
متفاوت بوده است بلکه در مقاطع مختلف جغرافیایی و حتی در مقاطع
مختلف نژادی و مذهبی نیز تفاوت‌هایی داشته است و دارد. آنچه را که
می‌توان در این خصوص تعمیم داد اشاره به حضرت آدم و حوا می‌باشد
که اولین انسان‌های آفریده شده از سوی خداوند متعال می‌باشند. در
متون دینی و تاریخی آنجا که به فریفته شدن این دو از سوی شیطان
اشارة می‌شود و به دنبال آن کنده شدن لباس‌های (پوشش‌های) بهشتی از
تن آن‌ها و نمایان شدن رشتی‌های بدنشان و به دنبال آن رانده شدن از
بهشت و سکونت یافتن در روی زمین و سپس توبه‌ها و ندامت‌های آدم و
حوا به درگاه خداوند و تقاضای عفو و بخشش از سوی خداوند و نهایتاً
بخشن خداوند به شرط مشروط و در این گذر قرار دادن لباس‌هایی از
منابع زمینی برای سترا عورت و پوشش بدن انسان و آخرین مرحله

شستن تن و بدنشان به نیت توبه و به نیت قدردانی از مراحم الهی و پوشیدن لباس‌های زمینی است. (سوره اعراف)

با عنایت به این حقایق درمی‌یابیم که استحمام انسان‌ها ابتداعاً به جهت پاکیزگی روح و روان و دور کردن شیطان از خود بوده است.^۱ شاید از این رو می‌باشد که در فرهنگ عامه مردم آذربایجان اصول و آداب استحمام و نیز زمان‌های خاص استحمام کاملاً جنبه روحانی دارد و این جنبه بر جنبه بهداشتی آن تا حدی می‌چرخد. در متون‌های ادبی و تاریخی و فرهنگی این منطقه به دفعات مواردی مخصوص در جهت حمام کردن و شستشوی بدن توسط اسطوره‌ها و قهرمانان و شخصیت‌های داستانی و حماسی دیده می‌شود. به عنوان مثال کیلگمیش قهرمان اسطوره‌ای فرهنگ آذربایجانی، کسی است که به دنبال یافتن عمری جاویدان است. وی پس از زیر پا گذاشتن بسیاری از جاهای رفتن به سراغ بسیاری از افراد نهایتاً گیاهی را به روایتی از حضرت خضر و به روایتی دیگر از حضرت نوح دریافت کرده و برای خوردن آن آماده می‌شود. یعنی برای خوردن آن بایستی اول از همه استحمام بکند و تن و روان خود را پاکیزه گرداند. کیلگمیش (قارقیمیش) به کنار رودی می‌رود و لباس‌هایش را درمی‌آورد و گیاه عمر را در میان لباس‌هایش می‌نهد و خود داخل رودخانه می‌شود. اما در این

۱. در فرهنگ عامه مردم آذربایجان شستن صورت صبح‌ها بعد از بیداری از خواب شبانه ضرورت تام دارد بدین دلیل که شب‌ها شیطان بر بالین انسان حاضر می‌شود و صورتش را لیس می‌زند و نیز اعتقاد دارند کسی که شب‌ها با دهان باز می‌خوابد باید منتظر شیطان باشد که می‌آید و در دهان او قف می‌اندازد!!!

فاصله شیطان که به صورت ماری درآمده است به میان لباس‌های وی می‌رود و گیاه عمر را می‌خورد. در روایتی دیگر راز جاودانگی عمر حضرت خضر در آبی است که آن حضرت در آن استحمام می‌کند و نیز از آن می‌نوشد و این آب در قعر عمیق‌ترین کوهول (غار) دنیاست و هیچ کس تا حال نتوانسته است به آن دست یابد. حتی اسکندر نیز برای یافتن آب حیات، حیات خود را می‌بازد. در روایت‌های حمامی تمامی جنگاوران قبل از رفتن به جنگ استحمام نموده و سپس لباس رزم به تن می‌کنند.^۱ در روایتی عامه در خصوص راز پونده هدهد یا شانه به سر، نقل می‌شود که زنی در حمام در حال استحمام بود که برادرشوهرش وارد حمام می‌شود و زن که نمی‌خواسته است بدن او را نامحرمی ببیند از خدا می‌خواهد که او را به پرندۀ‌ای تبدیل کند تا از سوراخ بالای حمام پرواز کرده و آبرویش حفظ شود. خداوند نیز درخواست او را قبول می‌کند و زن در حالی که شانه‌اش در سرش بوده است تبدیل به هدهد یا شانه به سر می‌شود.

در زمان‌های نزدیکتر امر استحمام و وجود حمام‌ها ملموس‌تر و مقرن به یقین‌تر است. چهار عنصر پاک کننده (آب - آتش - خاک - خورشید) به واسطه آب‌وهوای سرد منطقه، در امر حمام‌سازی و استحمام کاملاً به کار گرفته شده‌اند. البته وجود چشمه‌های آب گرم و معدنی فراوان در منطقه را نباید نادیده گرفت. در این‌که پدران ما استحمام در آب گرم را خیلی زود دریافتند و کشف کردند، تردیدی نداریم. چرا که اولین حصاربندی‌ها و سقف‌بندی‌ها در اطراف این چشمه‌ها صورت گرفته است. پس از آن انتقال

۱. داستان تپه گوز - داستان دلاوری‌های اوغوز - داستان‌های دده قورقود ...

آب‌های گرم به طریقی که از گرمای آن‌ها کاسته نشود مدنظر آن‌ها بوده است. تنبوشه‌های سفالی و سنگی در سرتاسر منطقه گواه این امر است. پس از آن انتقال آتش به محل آب‌های سرد در مصدر کار حمام‌سازی قرار گرفته است. استفاده از نور خورشید برای گرم کردن و میکروب‌زدایی در هر موقعیت دیده می‌شود. استفاده از خاک و تلفیق آن با ابزاری دیگر برای حفظ گرما و رطوبت داخل حمام‌ها نیز از ترفندهای آنان است و در نهایت می‌بینیم که حمام‌سازی به عنوان کاری خیر و ماندگار و خدمت به خلق خدا در ردیف مدرسه‌سازی و مسجدسازی قرار می‌گیرد و حمام به عنوان شاهکارهای معماری و فنون پیشرفته‌تر گاهی از مدرسه و مسجد نیز فراتر می‌رود. جالب است بدانیم که همواره حمام‌ها در کنار مساجد و مدارس و دیگر تأسیسات عام‌النفعه واقع شده‌اند. یعنی پاکیزگی جسم و روح و جلا دادن به آن مترادف معنی گردیده است.

با توجه به میزان رطوبت و فراوانی آب در بنای‌های حمام، دوام آن‌ها به اندازه دیگر بنای‌های تاریخی نبوده است و زودتر از آن‌ها دچار شکست و خرابی شده است. اما با توجه به این‌که حمام‌ها در کنار آب‌های جاری - چشمه‌ها یا چاه‌های دائمی آب دایر شده‌اند، پس از خرابی و یا استهلاک بنا، مجدداً حمامی دیگر در همان نقطه از طرف کسان دیگری مجدداً بازسازی شده است. تغییر سریع نام حمام‌های قدیمی از این رو صورت گرفته است. بازسازی‌کننده هر حمام نام خود را بر آن گذاشته است و یا مردم به این نام نامیده‌اند و از این رو تحقیق در خصوص حمام‌های قدیمی به جهت تعدد نام‌های آن‌ها با مشکل مواجه می‌شود. در زمان بازسازی هم به نسبت عصر آن تغییراتی در حمام‌ها صورت گرفته است و ابزار و

وسایل و مواد جدیدی به آن اضافه شده است و در نهایت هنری‌ترین حمام‌های منطقه در زمان سلجوقیان ساخته شده‌اند. حمام‌هایی از دوران ایلخانیان - تیموریان - سلجوقیان - قاراقویونلولار - صفویه و قاجار در منطقه به یادگار مانده است که برخی از آن‌ها هنوز هم به عنوان حمام محل استفاده افراد می‌باشند. چنانکه از مندرجات تاریخ‌نگاران برمی‌آید حتی غازان‌خان دستور داده بود در گنار دروازه‌های ورودی شهر در هر کاروان‌سرایی حمام نیز ساخته شود تا تاجران و مسافران استحمام نموده و سپس داخل شهر بشونند. دوران صفویه دوران شکوفایی هنر حمام‌سازی در وسعت بسیاری از قلمرو فرمانروایی آن‌هاست و صد البته آذربایجان نیز از این هنر بی‌بهره نمانده است و اغلب بنای‌های مانده حمام از دوران صفویه در این منطقه مشاهده می‌شود.

این کتاب به نظر بندۀ یادداشت‌های عجولانه‌ای است نا کتابی کامل. چرا که هر فصل از آن می‌تواند مبحث بسیار دقیق و طولانی‌تر و مفیدتری باشد. معهذا ... چه کند درویش بینوا که وی همین دارد ... امیدوارم مطالب کتاب مورد توجه خواننده گرامی قرار بگیرد و باز امیدوارم این کتاب سرفصلی باشد برای مطالعات علمی‌تر و جامع‌تری از سوی علاقمندان به فرهنگ عامه و هنرهای تاریخی.

با تشکر

زهراه وفائی

تبریز ۹۰/۰۶/۰۳

فصل اول

ساختمان و بنای حمام

(به انضمام دو پلان)

ساختمان و بنای حمام

پلان‌های عمدۀ حمام به جهت موارد استفاده از آن در طول تاریخ دچار تغییراتی شده است که ساختمان آن را تحت تأثیر قرار داده است. از آنجا که مبحث ذیل در خصوص حمام‌های تاریخی و قدیمی، نزدیک به عصر حاضر، تحریم‌ناست - چهارصد سال قبل به این طرف می‌باشند، فلذاً مبحث در این حوزه دور می‌زند و اگر مباحثتی دور از این تاریخ و یا تاریخ معاصر باشد، از حوزه مبحث خارج می‌باشد. مورد استفاده حمام صرفاً به جهت شستشوی بدن انسان‌هاست و از مواردی چون رختشورخانه - قالیشویی - شستشوی دام - مرده‌شورخانه و غیره جدا می‌گردد. آب‌وهوای تقریباً سرد و سرد طولانی آذربایجان ایجاب می‌نمود که حمام‌ها در طول سال دوره طولانی‌تری را به جهت استفاده آماده باشند. تأمین آب جاری و دائم و پاکیزه‌ای برای حمام و نیز تأمین سوخت دائمی برای آن از ملزماتی بود که ساختمان حمام را تحت تأثیر قرار می‌داد. به هر حال پلانی عمومی از کلیّة حمام‌های منطقه را می‌توان چنین ترسیم نمود:

۱- ورودی اصلی: این ورودی با پله‌هایی به تعداد چهار الی شش

عدد شروع می‌شد. درب این ورودی‌ها چوبی و دو لنگه بود که در زمان استفاده مردانه دو لنگه باز می‌شدند و در زمان استفاده زنانه تنها یکی از لنگه‌ها باز بود و به لغکه دیگر پرده‌ای آویزان می‌شد. سردرب حمام‌ها در این ورودی دارای تزئیناتی چون تصاویر حیوانات یا گل و بوته و یا کتیبه‌هایی به نام بانی و سال تأسیس آن بودند. پله‌ها اگر سنگی بودند دارای برش‌هایی به همین جهت بودند. در دو سوی این ورودی، موازی با

سطح پله‌ها تا قجه‌هایی کوچک قرار داشتند که محل قرار دادن پیه‌سوزها و فانوس‌هایی بودند تا راه را روشن‌تر نمایند.

۲- هشتی ورودی: این قسمت به دو منظور در حمام‌های قدیمی ایجاد می‌شد: یک کنترل جریان هوای بیرونی و داخلی^۱، دوم ستر فضای داخلی حمام. هشتی‌ها چنانکه از نامشان پیداست محوطه‌ای معمولاً هشت‌ضلعی و کوچک بودند که هر یک از اضلاع آن برای منظوری تعییه می‌شدند. قرار دادن سکوهایی برای نشستن افراد که معمولاً خدمتکارانی بودند که وظیفه حمل جا‌ Hammamی ارباب‌ها را داشتند و یا تعییه دری برای صعود به پشت‌بام حمام و نهایتاً تعییه دری که به میان‌دری دیگر گشوده می‌شود. این درب معمولاً در ضلع مخالفی از درب ورودی واقع می‌شد تا امکان هرگونه رویت داخل برای رهگذران را گرفته باشد. درب ورود به میان‌در معمولاً چوبی و دو لنگه بود که اغلب یک لنگه از آن باز و لنگه دیگر بسته می‌ماند. بسیاری از هشتی‌های ورودی دارای سقف می‌باشند که به صورت گنبدهایی و کوچک است. این گنبدها قادر نورگیر است.

پشت‌بام حمام‌ها از آنجا که همسطح با کوچه مجاور می‌باشد معمولاً با دیواره‌هایی کوتاه حصاربندی می‌شوند و از این محل برای پهن کردن و خشک نمودن فوته‌ها و قتیفه‌ها و دیگر وسایل پارچه‌ای خیس حمام استفاده می‌شود. علیرغم این تمهدات سابقاً پشت‌بام حمام‌ها محل

۱. از آنجا که تغییر سریع دمای بدن، آن را دچار اختلالات فیزیکی می‌نماید این رو پدران ما با قرار دادن میان‌درهای متعدد در فضای حمام این تغییر را کنترل می‌نمودند.

تجمع قاببارها و قماربازهایی بود که نمی‌خواستند مورد توجه و دید سایرین قرار بگیرند.

۳- میان در سربینه: این قسمت شامل چند پله با فضاهای مکث

بود. بدین ترتیب که به اندازه محور درب چوبی، پله اول کار گذاشته می‌شد. دو پله دیگر به اندازه معمولی بودند و پله چهارم باز از وسعت بیشتری برخوردار بود. تعداد پله‌ها در این میان در نیز به نسبت بندها متفاوت از سه الی شش پله است. جنس آن‌ها آجرچین - سنگی و مرمری نیز می‌تواند باشد. انتهای این میان در باز به دو لنگه در چوبی دیگر می‌رسد. لنگه مخالف این در نیز باز می‌باشد. یعنی اگر لنگه چپ درب اول باز است لنگه راست این در باید باز باشد.

۴- سر بینه: سربینه یا رختکن حمام فضایی بزرگتر از هشتی

وروی دارد. شکل آن چندضلعی است و گاهی مستعطبیل یا مربع می‌باشد. به علت وسیع بودن فضا برای پوشش سقف آن ترفندهایی هم به کار گرفته شده است. فلذا در این محوطه به ستون‌های متعددی برمی‌خوریم. این ستون‌ها که اکثرًا قرینه‌ای و مساوی برپا شده‌اند کار حمل تاق‌هایی را دارند که در خاتمه به گنبدهای سقف منتهی می‌گردند. معماری بدون چوب و تیرآهن و سایر مواد مشابه ایجاب می‌نمود که سقف از خاصیت قوسی و مستحکمی برخوردار باشد. قوس‌های تاق‌ها از سر ستون‌ها به صورت چهاربخشی منشعب می‌شد و در هر جناغ به انشعاباتی دیگر می‌رسید و در خاتمه گنبدهای اصلی بر روی حداقل بیست و چهار تاق برپا می‌شد. از آنجا که بنای‌های حمام‌ها با احتساب پله‌هایی که به پایین می‌رفت در زیرزمینی قرار داشتند، استفاده از نور آفتاب برای آن‌ها به غیر از گنبدها از منبع دیگری غیرممکن بود فلذا

عرقچین گنبدها معمولاً محل نورگیری گنبدها به شمار می‌رفت. تعبیه چندین نورگیر کوچک دیگر در اصلاح گنبدها از شیوه کار بود.^۱ صرف‌نظر از بنای سقف سربینه، قسمت سطحی آن نیز دارای ریزه‌کاری‌هایی بود. از جمله تعبیه سکوهاي سنجي يا چوبی و يا آجرچيني برای رخت کنند و يا پوشیدن آن. پله‌هایي کوچک به سوی اين سکوها بالا می‌رفتند. در محوطه‌های خالی زیر سکوها محل قرار دادن کفش‌ها بود. تعبیه کمد و جارختی از ویژگی‌های معاصر این سکوهاست. فضاهای پشت‌بند و خالی سربینه برای اموراتی دیگر کارسازی می‌شد. مثلًا محل استقرار سککی‌باشی در یکی از این فضاهای بود. از دیگر موارد مشترک در پلان سربینه‌ها وجود حوض آب سرد در وسط محل، درست در زیر گنبد اصلی

۱. این نورگیرها که (جام خانه) نامیده می‌شدند دارای شیشه‌هایی بودند که خیلی زود جرم می‌گرفت و تبدیل به شیشه‌های مات می‌شد. برای چسباندن این شیشه‌ها از بتونه‌ای مخصوص استفاده می‌شد. این بتونه معجونی بود شامل روغن بزه‌رک و خاک رس مخصوص کوزه‌پزی (کوزه توپراغی) به این معجون مقداری نیز موی بز یا شتر اضافه می‌شد و این بتونه کاملاً ضدآب رطوبت بود و بر عکس هرچه رطوبت آن اضافه می‌شد ماده سفت‌تر و چسبنده‌تر می‌گشت. گاهی هم پنجره‌های جانبی گنبدها قابل باز و بسته شدن بود که در موقع بخارگیری بیش از حد فضای داخلی آن‌ها را از سمت پشت‌بام باز می‌کردند. این پنجره‌ها به صورت پیچ در پیچ (دهوه بوینو) بود یعنی دارای حداقل یک پیچ بود تا پس از باز شدن در عین حال که هوا جريان می‌یابد، هیچ‌گونه دید مستقیمی به داخل حمام نباشد. گاهی فاصله پنجره تا گنبد به یک متر هم می‌رسید. در برخی از حمام‌ها از چند آینه در این مسیر استفاده شده است تا نور بیشتری به داخل منعکس شود.

و نورگیر اصلی آن بود. علت این امر تابش نور خورشید به آب حوض و جلوگیری از بو کرفتن آن و نیز انعکاس بیشتر نور از آب به محوطه و نهایتاً این‌که اگر کسی بخواهد از نورگیر به پایین نگاه کند چیزی جز آب حوض را نبیند کما این‌که این آب مانند آئینه‌ای نورگیرها را هم رصد می‌نمود و هر جنبنده‌ای فوراً به چشم می‌خورد. افراد از آب این حوض برای آبکشی نهایی دست‌ها و یا پاهای استفاده می‌کردند. تصاویر و نقاشی‌ها معمولاً در محل رختکن جای دارند چرا که بخار آب در این محل کمتر وجود دارد و نقاشی‌ها می‌توانند عمر طولانی‌تری داشته باشند. جالب است بدانیم که در متون اسلامی و فرهنگی منطقه آذربایجان تنها مکانی که مجاز به استفاده از تصاویری به غیر از گل و بوته، از جمله حیوانات و انسان‌ها می‌باشد، تنها حمام‌های آن هستند. تصویرهای مجلسی ناب و زیبا در بسیاری از این سربینه‌ها یافت می‌شود که با ظرافت و دقت خاصی در تاق‌ها و زیر گنبدها به تصویر کشیده شده‌اند. الصاق قاب عکس و دیگر نیز در سربینه‌ها رایج می‌باشد. در محل سربینه‌ها معمولاً به سکوهایی ویژه به نام خلوت‌نشین و یا شاهنشین برمی‌خوریم که از تزئیناتی ویژه نیز برخوردارند. استفاده از پله‌ها و سکوهای مرمرین، آب حوض‌های کوچک و ویژه مرمرین یکپارچه، تاق‌های تزئینی و کوتاه‌تر در این قسمت‌ها رایج‌تر است. دیوارک‌های کوچکی نیز در برخی از سربینه‌ها در مقابل این بخش‌های حمام کشیده شده‌اند. سربینه‌ها نیز دارای یک یا چند میان در هستند.

۵- میان درهای سربینه: این میان درها که هر یک به محوطه‌ای

منتھی می‌شوند معمولاً در ضلعی واحد قرار دارند. دربی حد فاصل این میان در و محوطه نهایی وجود دارد. میان در اول پس از باز شدن در، به

پلهایی ریز از نظر ارتفاع و وسیع از نظر کف می‌رسد که در انتهای پلهای هیچ دربی وجود ندارد و تنها بخار متصاعد از فضای گرمخانه نشان می‌دهد که این میان در راه منتهی به گرمخانه است. این پلهای بجهت قرار گرفتن در بخار و آب اغلب لیز می‌باشند و ارتفاع کم آن‌ها بدین جهت در نظر گرفته شده است. حوضچه‌های کوچک در برخی از این میان درها در کناره دیوار تعییه شده‌اند. یکی دیگر از این میان درها پس از باز شدن در دو لنگه و چوبی آن به محوطه‌ای می‌رسد که تنویرخانه نام دارد. کابین‌های کوچکی در طرفین این میان در راهرو مانند تعییه شده‌اند که قادر درب هستند و تنها پرده‌هایی در آن‌ها آویزان هستند. افرادی که قصد استفاده از دوازی حمام را دارند از این مسیر عبور کرده و از کابین‌ها استفاده می‌کنند. در انتهای این راهرو دربی معمولاً فلزی یک لایه هست که به گرمخانه باز می‌شود. افراد پس از فارغ شدن از کار تنویرخانه از این در به سوی گرمخانه وارد می‌شوند. یکی دیگر از میان درهای سربینه می‌تواند به محل دستشویی‌های حمام باز شود. این قسمت نیز که راهرو مانند پلهای است شامل چندین فقره دستشویی در بخشی از آن است.

ع- گرمخانه: یا محل شستشو، پلانی چند ضلعی دارد. محوطه آن بزرگتر از سربینه است. ستون‌های متعددی اغلب به صورت قرینه‌ای در آن واقع شده‌اند. این ستون‌ها همانند ستون‌های محل رختکن وظیفه حمل گنبد و یا گنبدهای متعدد سقف را دارند. حالا با عبور از نزدیک به دوازده یا پانزده پله کاملاً به زیرزمینی رسیده‌ایم که امکان نفوذ سرمای بیرون به این قسمت بسیار کم است. از سوی دیگر بنا کاملاً ضدزلزله می‌باشد. آنچه که در بنای گرمخانه‌ها در اغلب حمام‌ها اشتراک دارند علاوه بر

ستون‌ها و سقف تاقی و گنبدی و نورگیر آن‌ها، سکوهای کمارتفاع شستشو می‌باشند که در اطراف آن‌ها جوی‌های آب به صورت یک مسیری جریان دارند. بدین ترتیب که فاضلاب نهایی در کدام بخش از گرمخانه باشد، شبیب این فاضلاب‌ها به همان سمت خواهد بود. سکوی مخصوص مشت و مال در وسط حمام است و کف آن معمولاً مرمرین است. حوضچه‌های کوچک آب در مکان‌های متعددی از گرمخانه جاسازی شده‌اند که آب آن‌ها یا از طریق لوله‌های سفالی یا سنگی مرتباً پر می‌شوند و یا به وسیله شخص آبگیرها سطل سلط آب به آن‌ها آورده می‌شود. در برخی از حمام‌ها محل گرمخانه فاقد حوض‌های کوچک آبرسانی است و برای این کار از لگن‌های مسی که افراد خودشان به حمام می‌آورند استفاده می‌شود. نورگیر گرمخانه‌ها همگی از سقف آن است و در عرقچین گنبدها تعییه شده است. سکوهای اطراف گرمخانه محل استفاده‌های گوناگونی دارند. علاوه بر شستشوی معمولی افراد، برخی از این سکوها شاهنشین هستند. سکوهای شاهنشین با سنگ کف آن و تزئینات اطراف آن مشخص می‌شود. پله‌های منتهی به این سکوها معمولاً مرمرین یا تراش‌خورده‌اند. استفاده از سنگ مجسمه‌هایی چون شیر، پرنده‌گان و یا آهو در کناره‌های این سکو دیده می‌شود. استفاده از کاشی‌های رنگدار و تزئینی در این بخش رایج است. سکوهای خلوت نشین نیز همانند سکوهای شاهنشین ویژگی‌های خاص تزئینی و ترکیبی دارند. استفاده از دیوارکهایی در برابر این خلوت نشین‌ها عادی است. پاراوان‌های پرده‌ای و پارچه‌ای قلمکار نیز در عصر خود متداول بوده است. برخی از این سکوها به نام سکوی عرق (تر سککی‌سی) مخصوص افراد بیمار و یا زائوها بود. کف این سکوها قالیچه‌هایی رنگ و رو رفته داشت و بیمار بر آن‌ها می‌نشست

و بر رویش لحاف یا روپوشی می‌انداختند و اجازه می‌دادند خوب عرق بکند. محل استقرار آبگیرباشی در محلی نزدیک به درب ورودی بود. آبگیرباشی کار نظارت بر تقسیم آب و یا دیگر ملزومات شستشو را در میان حاضران داشت. دلاکها هم تحت نظر آبگیرباشی کار می‌کردند.

۷- کابین‌های آبکشی نهایی:

مرسوم است در قدیم‌الایام که حمام‌ها فاقد لوله‌کشی آب بودند، به صورت حوضچه‌ای بود که در ارتفاع یک‌ونیم متری از زمین و شاید هم بیشتر در محل‌هایی به ابعاد یک متر در یک متر و اندکی متفاوت‌تر شاید، تعییه شده بودند. پس از پایان استحمام، افراد به این کابین‌ها می‌رفتند و با مشکله از آب آن حوضچه آبکشی نهایی را انجام می‌دادند و اگر غسلی داشتند در آن محل انجام می‌دادند و سپس فوته یا حوله‌ای به دور خود می‌پیچیدند و از حمام خارج می‌شدند. آبکشی نهایی پاها در محوطه حوض رختکن صورت می‌گرفت.

این کابین‌ها فاقد درب بودند و پرده هم نداشتند اما در راهرویی مخصوص جای داشتند که عبور کنندگان از آن همگی پاکیزه و تمیز بودند. درب ورودی و خروجی این راهرو در قسمت گرمانه فلزی و در قسمت سربینه چوبی بود. اگر درب دو لنگه بود تنها یکی از لنگه‌ها باز بود و درب منتهی به سربینه به خاطر حفظ گرمای حمام همیشه بسته بود و موقع تردد باز و بسته می‌شد. استفاده از فنرهای فلزی در این درب‌ها برای سریع‌تر بسته شدن آن‌ها از ملزومات کار بود.

۸- خزینه‌های آب:

خزینه‌های آب: خزینه آب سرد محل انتبار نمودن آب پاکیزه

چه از نظر بهداشتی و چه از نظر دینی است. ابعاد آن باید به اندازه‌ای بود

که آب در آن کُر محسوب شود. آب فاقد بو و یا جرم و اجسام شناور در آن باید باشد. اگر این آب از آب‌های جاری رود و چشمه و قنات تأمین می‌شود، می‌توانست دائمًا جاری باشد اما اگر آب چاه بود باید که مرتبًا سرریز و تأمین می‌گردید. آب این چاهها با سطل و گاه با ابزاری منجنیق‌مانند تأمین می‌شد. بدنه خزینه آب سرد اغلب سنگی و از سنگ‌های یکدست تراش‌خورده و مکعب‌شکل است که با ملات ساروج و یا کچ و آهک به هم پیوند خورده‌اند. در طول مدت استفاده از آب، جرم‌های عادی در منافذ این دیواره جایگزین می‌شوند و امکان هرگونه رسوخ را مانع می‌گردند. ورودی آب به داخل خزینه از مرتفع‌ترین قسمت آن تعییه می‌شود بدین ترتیب که اگر ابعاد این قسمت از پلان را $2*4*3$ تصور نماییم، دریچه‌های ورودی آب در منتهی‌ترین بخش ۳ متری آن واقع شده است. دریچه‌های کنترل آب خزینه در ارتفاعی پایین‌تر، تقریباً منتهی‌ترین بخش ۲ متری آن قرار دارد. آب از این دریچه وارد خزینه آب گرم می‌شود. دریچه‌ها با درب‌های چوبی کشویی کنترل می‌شوند. در فاصله‌های نیم متری خزینه علاماتی از آجر یا سنگ نقش‌دار برجسته و یا لوله‌های سفالی تعییه می‌شود تا میزان آب موجود در آن همواره قابل اندازه‌گیری باشد. دریچه کوچک دیگری نیز در گوشه‌ای از منتهی‌الیه خزینه آب سرد تعییه شده است تا به هنکام تخلیه و شستشوی خزینه توسط آن آب موجود در خزینه خالی شود. دریچه تخلیه نهایی علاوه بر درب کشویی دربی توری نیز دارد تا اگر اشیایی در آن افتاده باشد جمع‌آوری گردد. دیواره‌های خزینه از سه قسمت ارتفاع عادی خود را دارند اما از سمت مشرف به گرمخانه اندکی کوتاه‌تر هستند و فاصله آن تا کف گرمخانه با چندین پله سنگی پیموده می‌شود. گاهی افراد برای آب‌کشی نهایی داخل خزینه آب

سرد می‌شدند و یا در فصل گرما برای خنک شدن در پایان کار شستشو وارد خزینه می‌گردیدند. برای این کار از پله‌ها استفاده می‌شد.

خزینه آب گرم: خزینه‌ای در ابعاد کوچک‌تر مشرف بر خزینه آب

سرد قرار دارد. آب این خزینه از دریچه‌ای کنترل‌دار از طرف خزینه آب سرد تأمین می‌شود. این خزینه نیز دیواره‌هایی هم‌جنس خزینه اولیه دارد.^۱ استثناعاً در چندین مورد از حمام‌های قدیمی به دیواره‌هایی از آلباز فلزات چندجوش و یا فلزی ساده برمی‌خوریم. ارتفاع این خزینه نسبت به خزینه سرد کمتر است و این کاهش از قسمت پایین آن صورت گرفته است. این بخش به عنوان اوجاقی است که آب آن را گرم می‌کند. آب در آن کاملاً محفوظ است و دیواره‌هایش در سه قسمت تا شروع سقف گرمانه است و در یک قسمت کوتاه‌تر با پله‌هایی مرتبط به گرمانه بنا شده است. علاوه بر دریچه‌های کنترل آب و شستشوی نهایی، این خزینه دارای یک یا دو کانال خروجی آب است که آب گرم را مرتباً به طرف

۱. در کف خزینه آب گرم محل استقرار تیان (ظرف بزرگ مسی با ابعاد قطری دو متر الی چهار متر) است. دهانه کروی تیان در کف خزینه چفت می‌شود و امکان هرگونه رسوخ آب به پایین گرفته شود چرا که اوجاق تون در زیر تیان قرار دارد و ریزش آب موجب خاموش شدن و دود گرفتن آن می‌شود. از این رو دهانه تیان با ملات ساروج و آهک گرفته می‌شود. با گرم شدن آب داخل تیان آب موجود در خزینه آب گرم نیز داغ شده و قابل استفاده می‌گردد. ورود افراد به داخل خزینه آب گرم ممنوع می‌باشد چرا که امکان افتادن داخل تیان آب داغ است و چون سطح تیان گرد و صاف است امکان بیرون آمدن از آن وجود ندارد. تیان قادر دریچه تخلیه می‌باشد و آب همیشه در آن موجود است.

حوضچه‌های کوچک شستشو هدایت می‌کند. در گرمخانه‌های فاقد کانال و حوضچه، آب خزینه از یک کانال محدود به حوضی تقریباً عمیق وارد می‌شود و آبگیرها مرتبأ با سطلهای آب از آن آب گرم برداشته و به افراد می‌رسانند.

خزینه آب ولرم: این خزینه که در معبدودی از حمام‌های قدیمی

وجود دارد مابین خزینه‌های آب سرد و گرم قرار داشت و حرارت زیرین آن اندک بوده و از این رو آب آن ولرم بود. پلان آن همانند دو دیگر خزینه و مصالح آن نیز مشابه بوده دریچه ورودی آب سرد و خروجی آب ولرم به سوی آب گرم و دریچه‌ای برای تخلیه نهایی در آن وجود دارد.

۹- تون: محوطه‌ای که به نام تون انبار حمام در تمامی حمام‌های

قدیمی جای دارد کاملاً جدا از محوطه‌های قبلی می‌باشد. ورودی آن کاملاً از ضلعی مخالف ورودی اصلی حمام است. محوطه‌ای که در آن انبار مواد سوختی حمام - انبار انباست خاکستر حاصل از سوختن آن مواد - اوچاق‌های زیرین خزینه آب گرم و اوچاق‌هایی برای استقرار تونتاب و خاکسترکش و سایر افراد حاضر در این محوطه، واقع است. مجموعه تون حمام است. ابعاد پلان آن به نسبت فضای موجود و باقی در نظر گرفته می‌شود. کف تون نسبت به بقیه قسمت‌های حمام به کف خیابان و کوچه نزدیکتر است و پله‌های کمی دارد. به غیر از اوچاق‌های زیرین خزینه که باید در محل دقیق واقع شود، بقیه قسمت‌ها در فضاهای خالی و مرده محل جای می‌گیرند. برای ورود به اوچاق اصلی باید از چند پله پایین رفت و مواد را تلنبار نمود. دریچه‌ای معمولاً فلزی در پایان کار روی پله‌ها گذاشته می‌شود. هوایگیری اوچاق از چندین فقره سوراخ هوایشی (کوفله) موجود در اطراف آن تأمین می‌گردد. قرار گرفتن هوکش‌ها در مسیرهای

مخالف هم، جریان هوا را شدت می بخشد و باعث احتراق بیشتر می شود. پس از گُر گرفتن کامل آتش راه چندین هواکش با قلمبهای از پارچه و گونی و یا فلز پوشیده می شود. علاوه بر هواکش های (کوفله) زیرزمینی چندین دودکش عمودی (تالوار) در جوانب مختلف اوجاد تون تعییه می شد. کاراین نوع دودکش ها همانند هواکش هاست با این تفاوت که ابعاد آن مکعبی شکل می باشند و مسیر آن ها طوری تعییه شده اند که گرمای اوجاد را به دیواره های مشرف گرمخانه منتقل سازند.

بخش تون حمام در قسمت هایی دارای سقف هایی است. دیواره های آن آجری معمولی یا سنگ لاشه های محلی است. تیرهای چوبی را تنها در محل سقف های تون می توان مشاهده کرد. این سقف ها شامل انبار مواد سوختی و یا محل اسکان تون تاب است. اگر آب چاه توسط قاطر یا الاغی کشیده بشود، محل نگهداری این حیوان نیز در محوطه تون قرار دارد.

۱۰- ورودی و خروجی آب: ورودی آب همان گونه که توضیح

داده شد اگر از چاه باشد با سطل و اگر رود و چشمه و غیره باشد با کانال هایی سفالی مناسب حجم خزینه هدایت می گردد. خروجی که همان فاضلاب است معمولاً از یک قسمت از گرمخانه شروع می شود و با طی کانال هایی سرپوشیده در فاصله های دورتر از حمام به محوطه اصلی تخلیه فاضلاب می رسد.

سابقاً از آب حمام پس از عبور از تصفیه خانه هایی و حوضچه های سرد کننده، برای آبیاری درختان (نه صیفی جات) استفاده می شد و برای این کار حوضچه هایی شنی در راه فاضلاب تعییه می شد و آب از آن ها به کهریزه هایی هدایت می گردید.

مصالح حمام: در بناهای حمام از مصالح مختلفی استفاده می‌شد

که رایج‌ترین آن ابتدا سنگ بود. سنگ‌ها یا به صورت سنگ لاشه بودند که این مواد در پایه دیوارهای مورد استفاده داشت. در برخی از موارد سنگ لاشه تمامی بنای دیوار را شامل شده است. سنگ‌های تراش‌خورده و مکعبی نیز در آزارهای دیوارهای ساختمانی به کار رفته است. سنگ‌های مقربن‌کاری در پایه‌ها و سرستون‌ها به کرات دیده می‌شود. ساق سرستون‌های سنگی که به صورت تراش‌خورده و طرح‌دار درآمده است نیز در سرستون‌ها به کار رفته است. سنگ‌های آجری‌شکل به جهت کف حمام‌ها کلاً پله‌ها و میان‌درها نیز استفاده عمده‌ای دارد. سکوها هم اغلب از سنگ بنا شده‌اند. در مجموع سنگ‌ها بیشترین سهم از بنا را به خود اختصاص داده‌اند. جنس آن‌ها از نوع آتش‌فشنایی منطقه‌ای است و سنگ‌های تراویر تن سفید و رنگی نیز در بسیاری از حمام‌ها دیده می‌شود.

گنبدها که نیمی از بنای حمام به شمار می‌روند از جنس آجر هستند. آجر نیز در ساخت دیوارهای گنبدها جای خود را دارد. آجرها اغلب مکعبی بریده شده و از نوع پخته آن هستند. آجرهای چهارگوش برای پوشش کف برخی از حمام‌ها در بخش هشتی و سربینه به کار رفته است و گاهی از این پوشش‌ها برای لایه بیرونی گنبدها نیز استفاده شده است. آجرچینی به عنوان صنعتی ظریف و ماهرانه در بنای اغلب حمام‌های منطقه جای خاصی دارد. استفاده از آجرهای رنگی در این آجرچینی‌ها و ترتیب دادن تصاویر و جلوه‌های زیبا از این آجرهای رنگی در بخش‌هایی از حمام از کارهای هنرمندان به شمار می‌رود. طرح‌های آجرقاشقی - کله‌گنجشتنی - دندان‌موشی - چهارضلعی - شش‌ضلعی -

مارپیچی - صلیبی و چندین طرح دیگر با آجرچینی‌ها در قسمت‌های مختلف حمام به شیوه‌ای هنرمندانه ایجاد شده است.

از دیگر مصالح ویژه حمام کاشی است. کاشی‌های تکرنگ سرامیکی در رنگ‌های آبی - فیروزه‌ای - سبز و زرد در بدنه ستون‌ها، کف حوضچه‌ها و حوض‌ها، دیواره‌های سربینه و آزاره‌های گرمخانه، ساقه ستون‌های غیرستنگی و تاق‌های نزدیک به صحنه به کار گرفته شده‌اند. کاشی‌های معرق و کاشی‌های طرح‌دار در تزئینات شاهنشین‌ها و خلوت‌نشین‌ها، در تزئینات سردر ب ورودی حمام‌ها، به ندرت در لایه درونی گنبدها استفاده شده است. کاشی‌های خشتی برای پوشش کف میان‌دراها و یا مکث پله‌ها به کار گرفته شده‌اند. ابعاد کاشی‌ها در هر بنایی متفاوت از دیگر بنا است و پخت آن‌ها در کوره‌های مخصوص صورت می‌گرفته است (شیرلی کاشی). به هر حال در بخشی از هر حمام استفاده شده است.

ملات‌های مورد استفاده در بنای حمام‌ها اغلب ساروج است. ساروج مخلوطی از آهک - خاک رس - تیغه‌های نی مرداب‌ها - خاکستر چوب - سفیده تخم مرغ و شیر است. این مخلوط بعد از خشک شدن بسیار محکم و غیرقابل نفوذ است. فضایی که این ملات اشغال می‌کند بسیار انداز است. ملات‌های دیگری چون گچ و آهک و یا گچ دست‌کوب نیز در بنایها به کار رفته است. کاهگل برای اندوده کردن پشت‌بام‌ها و گنبدها مورد استفاده دارد. ملات سیمان سفید برای پوشش دادن دیواره‌ها و سقف‌های درونی نیز دیده می‌شود.

تبوشه (کونگ) (تبوشه های مورد استفاده در بنای حمام لوله های سفالی است که در اندازه های مختلف و قطره ای متفاوت، به اشكال استوانه ای یا زانویی یا مارپیچی قالب گیری شده اند. برخی از این تبوشه ها به شکل ناودانی و روباز هستند. لوله های سنگی در ابعاد کوچک تر و ناودان های سنگی و مرمری نیز به وفور در حمام ها یافت می شود. آبناماهای مرمرین و سنگی به شکل هایی چون کوزه - کاسه - کشکول - سر شیر فر - مرغ های منقار پهن نیز دیده می شوند.

شیشه در حمام های قدیمی سهم بسیار اندکی دارد و گاه کاملاً صفر است. در برخی از بنایها فاصله نورگیرهای عرقچین با سنگ مرمرهای کاملاً صیقل داده شده پوشیده شده اند که جایگزین شیشه است. حمام های قدیمی کاملاً فاقد پنجره می باشند آیینه اما جایگاه خود را دارد. به ویژه در محل سربینه ها و سکوهای شاهنشین و خلوت نشین آیینه هایی به صورت گچ بری و آیینه کاری در بخش های مختلفی تعبیه شده اند.

تزئینات داخلی حمام گچ بری و آهک کاری است. شکل آن ها اغلب ریسه ای و گل و بوته است. تصویرهای انسان و حیوان و تصاویر مجلسی در برخی از حمام ها و در برخی از قسمت های آن دیده می شود. ریسه های گل و بوته معمولاً در لبه بر گرد های تاق های نزدیک به سطح که به شکل جناغی - گرد و یا شاخ بزی هستند، تزئین می یابند. گوشواره های انتهایی جناغ ها نیز از نقاطی هستند که حتماً تزئین یافته اند.

كتیبه هایی که داخل بسیاری از حمام ها نصب شده اند عموماً سنگی و کنده کاری شده اند. کتیبه هایی از کاشی های خشتی پخته نیز

ملاحظه شده است. چندین فقره کتیبه مرمرین نیز وجود دارد این کتیبه‌ها شامل نام بانی حمام و تاریخ بنای آن است و اگر تعمیراتی صورت گرفته شده، باز در این چنین کتیبه‌هایی منقوش و حک می‌گردد.

چوب در حمام‌های قدیم به عنوان درب‌های حمام به کار می‌رفت.

ایجاد کمدهای لباس و سکوهای رختکنی در محل سربینه نیز در برخی از حمام‌ها دیده می‌شود. تیرهای چوبی در فاصله تاق‌های پایین جای دارند که اغلب برای آویزان نمودن اشیاء به کار می‌روند و جنبه حفاظتی ندارند. تیر چوب‌های سقفی تنها در محل تون و سقف‌های آنجا به کار می‌رود. استفاده از تیرهای چوبی محافظه (دراوسه) در سردرها و در زیر آجرها به صورت محفوظ و غیرقابل رویت نیز معمول حمام‌ها هست. تزئینات چوبی در محل رختکنی و یا ورودی هشتی در چند مورد نیز مشاهده شده است.

منجنيق از دیگر مصالح مورد استفاده در برخی از حمام‌هاست. از

این وسیله برای کشیدن آب به طور مداوم از چاه و ریختن آن به خزینه آب سرد استفاده می‌شود. منجنيق را قاطر یا الاغی می‌چرخاند.

فلز در برخی از قسمت‌های حمام از جمله درب‌های میان دری نزدیک

به گرمخانه - پنجره‌های کنترل آب خزینه‌ها - گل میخ‌های درب‌های چوبی به کار رفته است. در چندین مورد بدنه خزینه آب گرم نیز فلزی می‌باشد. تیان نیز فلزی است.

مواد سوختی حمام‌های قدیم اغلب از چوب و هیزم بود. استفاده

از فضولات حیوانات، ذغال و ذغال‌سنگ - نفت سیاه و گازوئیل نیز به ترتیب معمول بوده است.

کوووت نام حوضچه‌هایی بود از جنس مرمر که برای استحمام یک نفره ساخته و در گوشه‌ای از گرمخانه جای داشت. امروزه به این حوضچه‌ها وان می‌گویند. برای استحمام‌های ویژه داخل کووت‌ها شیر یا ترنج‌بین و یا دیگر عرقیات را با آب مخلوط کرده و می‌ریختند. استحمام در این مایعات خاصیت طبی داشت.

مسله‌ک: برخی از گرمابه‌ها از آب جاری برخوردار بودند. این آب از طریق شیری سنگی و یا حوضی سنگی دائمًا در حال جریان بود. به این شیر یا حوض مسله‌ک می‌گفتند. هرگاه دو نفر قصد عهد و پیمان داشتند بر سر این حوض یا شیر قسم می‌خوردند و عهدی می‌بستند. نام‌هایی که این آب‌های جاری و یا آبنماهای آن‌ها داشتند بعداً نام مسلک همان افراد نامیده می‌شد.

بالان دیز: قطعه سنگ یکپارچه‌ای را زیر جریان آب از محل خزینه آب گرم و یا سرد و یا حتی محل ورودی آب اصلی قرار می‌دادند. این سنگ در طول زمان شکل خاصی به خود می‌گرفت. به این سنگ بالان دیز می‌گفتند. هر حمامی به بالان دیز آن مشهور است.

دهوه بوینو: تنبوشه‌هایی بودند که زانودار و خمیده ساخته می‌شدند. از این تنبوشه‌ها در مسیر فاضلاب دستشویی و یا فاضلاب تنورخانه استفاده می‌شد. همانند سیفون‌های امروزی مانع برکشتن بوی نامطبوع داخل فاضلاب به فضای بیرونی می‌شد.

گوبکدادشی: در برخی از سکوهای محل گرمخانه تخته‌پارچه‌ای و یا سنگی یکپارچه به اندازه قد یک انسان معمولی گذاشته می‌شد که فاقد آب و خشک بود. از این تخته و یا سنگ افراد برای نشستن و یا دراز

کشیدن به جهت عرق کردن کامل استفاده می‌کردند. به این تخته گوبکداشی (سنگ ناف) می‌گفتند.

قورنا: در محل ریزش آب در هر قسمت از حمام، حوضی یکپارچه و کوچک به اندازه یک لگن معمولی گذاشته می‌شد تا آب وارد آن شده و از آن جاری گردد. به این حوضچه قورنا می‌گفتند. امروزه نیز در مناطق ترک زبان به شیر آب (قورنا) می‌گویند.

فصل دوم

آداب و اصول استحمام

آداب و اصول استحمام

پس از روشن نمودن اوچاق تون و گرم شدن حمام یکی از کارکنان حمام به بالای بلندترین نقطه حمام می‌رفت و با دمیدن در کرمه‌نی آماده بودن حمام را به اطلاع اهالی می‌رساند. حمامها در شیفت‌های مردانه و زنانه کار می‌کردند مگر حمام‌های قوش، که بخش زنانه و مردانه در آن دائمی و جدا از هم بود. یک ساعت به اذان صبح مانده حمام آماده می‌شد و اکثراً شیفت صبح مردانه بود. این شیفت تا ساعت نه یا ده صبح ادامه داشت. حمام‌های داخل بازار همیشه مردانه بودند و هیچ‌گاه شیفت زنانه نداشتند. اما حمام‌های محل از ساعت ده به بعد در اختیار زنان قرار داشت. کارکنان حمام نیز به تبعیت از تغییر ساعت، تغییر می‌یافتد. کسانی که قصد حمام کردن را داشتند از یک روز قبل بساط حمام را آماده نموده و اغلب رأس ساعت شروع به کار به حمام می‌رفتند. طبقات اعیان و اشراف این کار را با ارسال خدمتکاران خود و فرستادن وسایل حمام یک ساعت زودتر از خودشان انجام می‌دادند. خدمتکاران بساط حمام را در بهترین نقطه رختکن پهن می‌کردند. برای این کار ابتدا قتیفه‌ای از جنس ضخیم، پشم شتر یا بز، به رنگ‌های زیبا و الوان در کف سکوی رختکن پهن می‌شد. بر روی آن پارچه‌ای تمیز و طرح‌دار از نوع قلمکار گشوده می‌شد. سپس حوله‌ای بزرگ و تمیز به نام حوله پا (آیاق‌حوله‌سی) پهن می‌شد. لباس‌های تمیز در بقچه‌ای در گوشه‌ای نهاده می‌شد. وسایل حمام که در لگنی مسی یا برنجی نهاده شده بود در گوشة دیگر جای می‌گرفت. فرد یا افرادی که به جهت استحمام آمده بودند پس از کندن رخت‌های چرک و نهادن آن در بقچه‌ای جداگانه، فوته‌ای به دور خود می‌پیچیدند و وسایل

حمام را برداشته وارد گرمانه می‌شدند. سککی‌باشی در طول مدت استحمام فرد مستول حفظ لباس‌ها و اشیاء آن فرد بود. پول و طلاجات و اشیاء قیمتی به سککی‌باشی سپرده می‌شد. فرستادن صلووات و خواندن دعاهایی در زمان ورود به هر قسمت از حمام در میان اهالی دیندار رایج بود. جمله *(النظافه من الایمان)* در بسیاری از جاهای حمام نوشته و نصب می‌شد. پس از ورود به گرمانه فرد در سکویی در نزدیک‌ترین قسمت به حوضچه‌های آب می‌نشست و وسایل خود را پهن می‌کرد. قبل از خیس خوردن به اطراف نگاهی می‌انداختند اگر فرد محترم و آشنایی بود باید ابتدا به سراغ او می‌رفتند و پس از سلام و احوال‌پرسی و رد و بدل نمودن جملاتی من باب صحت حمام، فرد تازه وارد کاسه‌ای از آب گرم را برداشته و بر دوش فرد محترم می‌ریخت. من باب تعارف کیسه و لیفی به دست می‌گرفت و اصرار می‌کرد تا در استحمام کمک نماید اما فرد مزبور این اصرار را معمولاً با جملاتی مؤبدانه رد می‌نمود و به استحمام خود ادامه می‌داد. قبل از نشستن بر سکوی شستشو اگر سینی مخصوص زیرین نداشت با آب داغ و تمیز کف آن را آب‌کشی می‌کرد این کار توسط دلاک‌ها نیز به جهت اخذ انعام صورت می‌گرفت. فرد تازه وارد اگر از طبقه اعیان بود و به اصطلاح دستش به دهانش می‌رسید دلاک‌ها و آبغیرها و مشت‌ومالچی‌ها و فوت‌چی‌ها دورش را می‌گرفتند و هر یک به ترتیب به کارهای خود می‌رسیدند. اما اگر فرد تازه وارد شخصی عادی بود و نمی‌خواست از آن‌ها کمک بگیرد، به تنها‌ی شروع به استحمام می‌نمود. استحمام ابتداعاً با خیس خوردن شروع می‌شد که این کار تا نیم ساعت ادامه می‌یافت. پس از خیس خوردن نوبت شستن موی سر بود که در قدیم‌الایام با استفاده از صابون‌های مشهور مراغه و یا گیل‌های معطر

صورت می‌پذیرفت. پس از شستن چندین بار موی سر، به ویژه در خانم‌ها، نوبت آبکشی مو بود که چندین بار صورت می‌گرفت و شانه زده می‌شد تا کف و اثر صابون و یا کیل کاملاً زدوده شود. اگر فرد قبل از مراجعت به حمام موهایش را حنا بسته بود، شستشوی حنا در محلی نزدیک به مجرای فاضلاب با ریختن آب تنها به سر فرد شروع می‌شد. پس از شستن موها نوبت شستشوی بدن می‌رسید که این کار ابتدا با سنج کشیدن به پاها صورت می‌پذیرفت. کیسه‌کشی با کیسه‌های مخصوص و روشور و کیل معطر ساعتها وقت می‌گرفت. البته افراد برای حمام کردن معمولاً یک روز کامل را کنار می‌گذاشتند و برای ترک حمام عجله‌ای از خود نشان نمی‌دادند. زنان در حال استحمام به سکوها دیگر رفته و با خویشان و آشنايان به گفتگو و خوشبیش می‌نشستند. صرف چای و میوه و لقمه‌های پنیر و کوفته و غیره در طول استحمام امری عادی بود. شستشوی بچه‌ها نیز دیدنی بود. دلاکها در حالی که بچه را در میان دو پای خود محکم نگاه می‌داشتند تا فرار نکند، با آب داغ و صابون و لیف و کیسه‌های نرمتر شستشو می‌دادند چنانچه بچه بیچاره از زور گرما و فشار به رنگ ارغوانی درمی‌آمد و فریادهایش صد البته بی‌جواب بود! پس از استحمام بچه‌ها اجازه داشتند در محوطه گرمخانه بازی کنند و این طرف و آن طرف بدوند و البته نزدیک شدن به خزینه‌ها برای بچه‌ها خطروناک تلقی می‌شد و امکان غرق شدن آن‌ها می‌رفت.

در زمان استحمام افرادی که بیماری‌های پوستی و یا مسری داشتند حدالامکان سعی می‌کردند در مسیری قرار بگیرند که امکان تماس با دیگران کم باشد و حتی آب مستعمل آن‌ها در نزدیکترین مسیر وارد فاضلاب شود. کچلی از شایع‌ترین بیماری‌های سابق بود و زخم‌هایی که این افراد در

سرشان داشتند آن‌ها را وامی داشت که دور از چشم دیگران و در گوشه‌ای تاریک از حمام استحمام نموده و زود خارج شوند. دلاک باشی هم وظیفه داشت از وجود این‌گونه افراد با اطلاع باشد و نسبت به محدود نمودن تماس آن‌ها اقدام نماید. بچه‌های شیرخواره و زیر یک سال هم که از حساسیت خاصی برخوردار بودند، پس از این‌که در آغوش مادر و یا دلاک استحمام داده شدند یا آب‌کشی شده و به محل رختکن سپرده می‌شدند و یا حوله‌ای تمیز را در کف سکوهای شستشو پهن کرده و کودک را در آن قرار می‌دادند. افرادی که بیماری طولانی را سپری کرده‌اند و نهایتاً به حمام آمده‌اند به نام ضعیف حمامی شناخته می‌شدند. این افراد در محل‌های تر سکی‌سی جای می‌گرفتند و توسط اطرافیان خود محافظت می‌شدند و شستشو داده شده و مرتبًا غذا و خوردنی به او می‌رساندند. اطراف سکوهای چنین افرادی معمولاً محل تردید افراد ندار و فقیر محل بود تا از خوردنی‌ها و نذورات و احتمالاً از صدقات آن‌ها بهره‌مند گردند. مستمزد دلاک‌ها و آبگیرها نیز در این قسمت بیشتر از بقیه بود. پایان کار استحمام افراد با آب‌کشی وسایل حمام شروع می‌شد. پس از اطمینان از تمیز شدن وسایل فوق و جمع‌آوری آن‌ها در لگن مخصوص این لگن توسط کارکنان حمام به رختکن فرستاده می‌شد و خود فرد به طرف محل آب‌کشی نهایی می‌رفت. این محل اگر خزینه بود، فرد از پله‌ها بالا رفته و داخل خزینه می‌شد چندین بار در آب غوطه‌ور شده و پس از اطمینان یافتن از پاک شدن از خزینه بیرون می‌آمد. یکی از کارکنان حمام با یک جفت کفش چوبی مخصوص حمام و یک فوته تمیز منتظر او می‌ماند. فرد کفش‌ها را پوشیده و فوته را به خود می‌بیچید و از محلی که امکان مجدد نجس شدن نمی‌رفت، روانه رختکن می‌شد. اما اگر حمام دارای کابین‌های دوش و آب‌کشی نهایی بود فرد داخل آنجا شده و

پس از آبکشی و پاکیزه شدن همان کفش‌ها و فوته را دریافت نموده و از گرمخانه خارج می‌شد. در محوطه رختکن مجدداً دست‌ها و پاها را در حوض وسط رختکن آبکشی کرده و به طرف سکوی لباس‌های خود می‌رفت. در این قسمت نیز عجله‌ای در کار نبود و با تأمل لباس‌ها پوشیده می‌شد، غذاهایی که آورده بودند صرف می‌شد، صرف چای و قلیان نیز در این قسمت امکان داشت. صحبت نمودن و درد و دل کردن و پیدا کردن دخترهای مناسب برای پسرهای دم بخت و چنین کارهایی در این بخش از حمام صورت می‌گرفت. دعانویس‌هایی در حمام رفت و آمد می‌کردند و آب باطل سحر به افراد می‌دادند تا پس از استحمام با آن آب غسل کنند و سحر و جادوه‌ایشان باطل شود. آب دعاهایی دیگر نیز چون باز شدن بخت دختران و یا از نظر افتادن هووها و یا بسته شدن زبان مادرشوهرها و یا افتادن مهر و محبت زن به دل شوهر و ... در حمام‌ها یافت می‌شد. کارهایی دیگر چون مالیدن روغن گرگ و مار به تن افراد برای از چشم افتادن یا پاشیدن خاک قبر مردها به بدن دیگری به جهت بچه‌دار نشدن (!!) و از این قبیل نیز در حمام صورت می‌گرفت از این رو افراد در موقع استحمام بسیار دقیق بودند و هر حرکتی را زیر نظر داشتند و حتی بقچه‌های لباس خود را نشان‌گذاری می‌کردند تا مبارا کسی در غیاب آن‌ها لباس‌هایش را دعامالی کرده باشد! دکترهای علفی نیز در برخی از رختکن‌ها بیتوته می‌کردند و برای هر بیماری دوایی داشتند. کار دلاکها علاوه بر استحمام نمودن فرد شکسته‌بندی و ختنه و دندان‌کشی و ... بود که در بخش‌های بعدی به آن اشاره خواهد شد. به هر حال پس از این‌که فرد لباس‌هایش را می‌پوشید و آماده رفتن می‌شد به سراغ سککی‌باشی رفته و پول حمام را پرداخت می‌نمود و روانه منزل می‌شد.

فصل سوم

وسایل مورد استفاده

در حمام

وسایل مورد استفاده در حمام

وسایل مورد استفاده در حمام را می‌توان به دو بخش تقسیم نمود:
یک: وسایلی که حمامی‌ها در حمام نیاز داشتند و از آن‌ها استفاده
می‌شد.

دو: وسایلی که افراد برای استحمام به همراه خود می‌آوردند. از
جمله وسایل فوق می‌توان به این ردیف‌ها اشاره نمود:

۱- کره‌نی: بوقی که در آن می‌دمیدند و صدای بلندی داشت. اصل
ساخت آن بنابر اسناد تاریخی به گیلگمیش، پهلوان اسطوره‌ای اوغوزها
می‌رسید که برای بیدار نمودن دوست مرده خود آن را ساخت و بنابر
همین اسناد این بوق فعلًا در موزه روم - ایتالیا می‌باشد.^۱

۲- خاکانداز: خاکاندازهای فلزی در اندازه‌های مختلف چه از نظر
دسته آن و چه از نظر کفه آن در محل تون مورد استفاده بود که برای
کشیدن آتش و خاکستر به کار می‌رفت.

۳- چتک آتش زنه: این چنگک برای به هم زدن آتش درون تون به
کار می‌رفت و دسته بسیار بلندی داشت.

۴- آتش پوش (اوتنقابان): درب‌های فلزی گرد و چهارگوش که بر
روی او جاق تون گذاشتند می‌شد و یا کوفله‌ها را می‌پوشاند.

۵- پولوک: پارچه‌های گلوله شده نفتی که برای روشن نمودن
او جاق تون تهیه و انبار می‌شد.

ع- سطل: سطل از هر نوع و در هر اندازه در هر قسمت از حمام‌ها
مورد استفاده داشت.

۱. سومرلرین موسیقی سی - فرانسیس و . گالپین (ترجمه زهره وفاتی)

۷- مشکله: ظرف‌هایی از جنس فلزات، شبیه لیوان‌های دسته‌دار در ابعاد چند برابر لیوان، که به کار برداشتن آب و ریختن بر سر و روی فرد استحمام کننده می‌آمد. مشربه با فرقی اندک از مشگفه آبخوری‌های بزرگی بودند که در یک طرف و یا در هر دو طرف دسته‌هایی از جنس خود فلز داشتند و جنس آنها اغلب فلزی بود و آب خنک یا خاکشیر در آنها ریخته می‌شد و در محل رخت کن می‌نوشیدند. خوردن مایعات خنک در محل گرمخانه ضرر داشت مگر اینکه کسی مریض حال باشد و ضروری بنماید.

۸- کفش حمام: این کفش‌ها از جنس چوب بود که کف آن به شکل پای انسان از چوب بریده شده بود و بخش رویی آن از یک یا چند بند چرمی و تسممه‌ای پوشیده شده بود. این کفش‌ها علاوه بر اینکه خیس نمی‌شدند، لیز نیز نمی‌خوردند و در اندازه‌های بزرگ معمولاً تهیه می‌شدند.

۹- فوته: که به آن در محل فیته یا فوتا می‌گویند پارچه‌های قواره‌ای بود که اغلب به رنگ قرمز با حاشیه‌های سیاه بافته می‌شد و به کار خشک کردن و پوشاندن افراد می‌آمد.

۱۰- بشکه تنویر: این بشکه که معمولاً یک یا دو عدد بود، بشکه‌ای با رویه و داخل شیری (رنگ‌اندود) بود که دواز مخصوص حمام را در آن به اندازه بشکه خیس می‌نمودند و افراد به مقدار نیاز از آن بر می‌داشتند.

۱۱- بشکه گیل: این بشکه که از نوع دردار آن بود مخصوص حفظ گیل‌های شستشو بود و افراد به اندازه از آن بر می‌داشتند و دوباره در آن را می‌بستند تا بوی خوش آن از بین نرود.

- ۱۲- دوای حمام: مخلوطی از آهک الک شده و زرنیخ است که در موقع خیس خوردن خاصیت زدودن موهای زائد را پیدا می‌کند. خاصیت ضدمیکروبی نیز دارد.
- ۱۳- کیل شستشو: ماده‌ای بود مخلوط از پیه گوسفندی و عطر کل سرخ و ریجه کج سفید و یا ریجه خاک رس.
- ۱۴- آب‌خوری: لیوان‌های بلوری بزرگ به جهت خوردن آب که در محوطه سربینه قرار داده می‌شود.
- ۱۵- آبگردان: ظروف مسی و یا فلزی دسته‌دار و بلندی که آب را از حوضچه و خزینه برداشته و داخل سطل‌ها می‌ریزند.
- ۱۶- لگن (لیهن): ظرف فلزی که عمق آن اندک است و دهانه آن گشادرتر از معمول است و آب در آن ریخته می‌شود.
- ۱۷- طاس: ظرفی فلزی به اندازه کاسه‌های معمولی از جنس مس یا برنج که آب را با آن از حوضچه‌ها برداشته و بر سر و رو می‌ریزند.
- ۱۸- باکراش: سطل‌های کوچک از جنس مس که به جهت حمل آب در حمام‌ها به کار می‌روند.
- ۱۹- چتابی: پارچه‌ای که از الیاف گونی بافته می‌شود و برای زیرانداز در محل سکوهای رختکن و یا به عنوان پرده در میان درها نصب و استفاده می‌شود.
- ۲۰- سنگ پا(آیاق داشی) سنگ‌های سیاهرنگ و سبکوزن که برای شستشوی پا از آن‌ها استفاده می‌شود.
- ۲۱- تخته حنا (حنا تخته سی) پایه‌ای تخته‌ای که شامل دو پایه عریض و یک لبه نازک است که به درد کسانی می‌خورد که به پاهایشان

هنا بسته‌اند. در این حال افراد پای حنا بسته‌شان را روی این تخته قرار می‌دهند تا آب به پاهای نرسد و هنا خشک شده و رنگ بگیرد.

۲۲- کاسه دعا نوشته شده (دو عالی کاسا) کاسه‌های فلزی و یا سرامیکی که بر روی آن‌ها ادعیه‌ای حک و نوشته شده است و آب خوردن از این کاسه‌ها و یا ریختن آب بر سر با این کاسه در میان اهالی محترم و واجب شمرده می‌شود.

۲۳- شانه ریش (ساققال داراغی) شانه‌هایی از جنس چوب یا عاج با دندانه‌های ریز مخصوص شانه زدن به ریش. این وسیله از وسائل شخصی به شمار می‌رود اما گاهی در مقابل آبینه حمام گذاشته می‌شد تا هر کسی بخواهد از آن استفاده بکند.

۲۴- قاراجی: سیخی فلزی با دسته‌ای بلند که در محل تون انبار به جهت هم زدن آتش از آن استفاده می‌شد.

۲۵- چالما: ظرفی به شکل لیوان بزرگ آب و از جنس فلز که بر روی آن دعاهایی حک می‌شد و آب نوشیدن از آن یا آب ریختن با آن در سر، ثواب و اثراتی خوب داشت.

۲۶- وئدریه: سطل‌هایی بزرگ‌تر از حد معمول بودند و جنس آن‌ها از فلز سبک و یا از جنس لاستیک بود. به جهت حمل آب مورد استفاده داشت. لاستیک آن‌ها سیاه‌رنگ و ضخیم بود که مستقیماً از نفت تهیه می‌شد و شبیه تایرهای امروزی.

۲۷- اوفلهش: میله‌ای بود توخالی و دراز که یک سمت از آن فلزی و سمت دیگری از نی چوبی بود. تون تاب جهت تاب دادن به آتش سمت فلزی آن را داخل تون می‌گذاشت و از سمت چوبی به آتش می‌دمید.

۲۸- بادکش: لیوان‌مانندهایی بودند که از جنس شیشه و یا سرامیکی بودند. جهت بادکش انداختن به افراد داوطلب به کار می‌رفت. بادکش انداختن در حمام خاصیت بهتری داشت و از جمله امورات حمام به شمار می‌رفت.

۲۹- پارچ (گویوم): پارچ‌های آبی بودند از جنس فلز و اغلب مسی که برای حمل آب ولرم و ریختن آن به پا یا دست افراد پس از استحمام در محل رختکن به کار می‌رفت.

۳۰- ماشه (ماشا) آلت فلزی دو لبه‌ای که برای گرفتن آتش به کار می‌رفت. از ابزار تون به شمار می‌رود.

۳۱- جارو و خاک انداز (سوپورگه - خکه انداز) جارو و خاکاندازی که در هر قسمت از حمام ویژه همان قسمت قرار داشت و به جهت رعایت پاکیزگی هر یک در بخش خود استفاده می‌شد و به بخش‌های دیگر نمی‌بردند.

۳۲- آبینه (گوزگو) آبینه از وسایل شخصی و عمومی حمام به شمار می‌رفت و اگر در دیواره‌های رختکن نصب نمی‌شد حتماً در جایی از آن قرار داده می‌شد.

۳۳- سینی لیف (لیف مجمعی سی) سینی‌های مسی یا برنجی دور هلالی که وسایل حمام را در موقع شستشو در آن جا می‌دادند تا هم خیس نشوند و هم از نظر بهداشتی در امان باشند.

۳۴- قاناتا: ظرف دسته‌داری که شکل فنجان بزرگی را داشت و از جنس فلز بود و تنها یک دسته داشت و به جهت برداشتن و ریختن آب به کار می‌رفت.

۳۵- خاکستر کش (کول چکه ن) خاک انداز مانندی با دسته بلند و کف گود که کار برداشتن خاکستر از او جاق تون را به عهده داشت.

۳۶- میز: سینی هایی بودند از جنس فلزهای محکم و دور آنها هلالی و کف آنها گودمانند بود. هنگام استحمام این سینی را به صورت وارونه زیر خود می نهادند تا هم از نظر بهداشتی ایمن باشند و هم آب به راحتی از روی آن جریان یافته و پراکنده می شد.

۳۷- سه پایه حمام (حمام سه پایی اسی) سه پایه ای بود از جنس چوب و به ندرت فلزی که موقع استحمام بر روی آن می نشستند. کف آن مانند آیکش سوراخ دار بود.

۳۸- استکان (کوپه): همان وسیله بادکش انداختن است که جنس آن سرامیکی و در قسمت کمر گودی هایی داشت. اگر فرد استحمام کننده زخمی داشت که نمی خواست آب به آن برسد روی آن را با همین کوپه می پوشاندند و حالت مکندگی آن تا ساعتی دوام می آورد.

۳۹- اولگوش: آلت تراشیدن موی سر و صورت. فلزی و با دو تیغه قیچی مانند است.

۴۰- مقصوره: پاراوانهایی که بر روی دو پایه بلند چوبی یا فلزی دوخته شده بودند و جنس آن اغلب پارچه های پیه مالی شده بود که ضد آب بودند. در مقابل خلوت نشین ها یا شاهنشین ها در موقع ضرورت کشیده می شد.

۴۱- فرجه دندان (دیش فرچاسی) مساوکی بود از جنس برگ خرما که در بساط حمام گذاشته می شد و دندان ها را با آن می شستند. از وسایل شخصی بود.

حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان

- ۴۲- قیچی: قیچی‌هایی در اندازه‌های مختلف در حمام قرار داشتند که برای گرفتن ناخن یا کوتاه کردن مو و سایر از آن استفاده می‌شد.
- ۴۳- تبله: سینی‌هایی از جنس فلزات معمولاً سبک که خاکستر تون را در آن ریخته و به انبار خاکستر حمل می‌کردند.
- ۴۴- جام: لگن‌هایی کوچک و از جنس فلز که در حمام به مصارف کوناگونی می‌رسید. از ریختن آب تا تهیه و خیس نمودن حنا و دواجات و یا تهیه کف صابون و غیره.
- ۴۵- حمام قیلخیزانی: ظرفی فلزی که در بدنهاش دو مخزن با ابعاد مختلف جاسازی شده است و قسمت پایین آن تنگتر از قسمت بالایی است و لبه‌های آن دندانه‌دار است و به جهت ریختن آب به کار می‌رفت.
- ۴۶- آتش کش (اوود چکهن): خاکانداز مانند فلزی و دسته‌بلند. از این وسیله برای برداشتن آتش از اوجاق تون استفاده می‌شد. قابل ذکر است که سابقاً تهیه آتش چندان کار آسانی نبود و اهالی محل برای گرفتن آتش به تون انبارهای حمام محل رفته و از تون تاب تقاضای آتش می‌کردند. تون تاب نیز در برابر دادن ذغال‌ها یا چوب‌های گُرفته و آتشین گاهی از افراد وجهی دریافت می‌کرد. آتش خریده شده در سطل‌های فلزی در بدبدار که کف آن تا نیمه از خاکستر پر شده بود به منزل حمل می‌شد.
- ۴۷- انبر(کلبتین): وسیله‌ای قیچی‌مانند که دو سوی بُرنده آن برعکس قیچی دو دندان‌مانندی بودند که بر هم سوار بودند. این وسیله معمولاً برای کشیدن دندان و یا کشیدن هر چیزی سخت به کار می‌رفت.
- ۴۸- جارجار: جارجار یا برانوا پرده‌هایی از جنس ضخیم و سفت بافت هستند که در مقابل درب‌های مختلف حمام بسته می‌شوند.

- ۴۹- پشنشه مال: نوعی لنج حمام است که جنس آن از نخ و یا کتان است. بافت آن دستی و طرح‌های آن لنگه به لنگه می‌باشد.
- ۵۰- قتیفه: پارچه‌هایی حوله مانند که از حوله نازکتر هستند و در فصول گرم به جای حوله از آن‌ها استفاده می‌شود و در سایر فصول به عنوان زیورانداز محل رختکن مورد استفاده دارد. در رنگ‌ها و طرح‌های مختلف بافته می‌شود.
- ۵۱- بورنوز: حوله‌هایی هستند که به اندازه تن دوخته می‌شوند و فرد پس از استحمام آن را به تن می‌کند. این‌گونه حوله‌ها سابقاً مخصوص اعیان و اشراف بود ولی امروزه رایج‌تر است.
- ۵۲- نمدرنگی(بویاقلی گوزه‌م): نمدهای رنگین و کوچکی هستند که برای نشستن یک فرد طراحی و آماده شده‌اند. در اطراف سکوهای رختکنی گذاشته می‌شوند و فرد قبل از آن‌که به بالای سکو بیاید اندکی در آن می‌نشست تا آب حمام گرفته شود.
- ۵۳- دمپایی حمام(ترلیک): دمپایی‌هایی پارچه‌ای بودند که معمولاً از جنس‌هایی نزدیک به حوله دوخته می‌شدند. خانم‌ها و یا طبقه اعیان و اشراف پس از استحمام در محل سکوهای رختکنی آن‌ها را می‌پوشیدند تا آب حمام به وسائل رخت آن‌ها نفوذ نکند.
- ۵۴- حلقه یاسین: سوره مبارکه یاسین را بر روی پارچه‌ای کم عرض و طویل می‌نویسند و بعد آن را چنان می‌دوزند که آیات در میان پارچه محفوظ بماند. سپس دو سر این پارچه را به هم دوخته و حلقه‌ای پارچه‌ای به دست می‌آید. پس از استحمام افرادی چون عروس یا داماد و یا زنان پا به ماه و یا افرادی که عازم جنگ و مأموریت هستند از میان این حلقه سه

بار یا هفت بار رد شده و دعاهایی می‌خوانند. برای حفاظت و اینمی از خطرات و ضرر و زیان‌ها همواره مفید بوده است.

۵۵- حوله: پارچه‌هایی که خاصیت خشک‌کنندگی و زدودن سریع آب را دارند در اندازه‌های مختلف و در رنگ‌ها و طرح‌های مختلف بافته می‌شد و گاه جزء اشیاء مخصوص محسوب می‌شد و هر کس حوله مخصوص خود را داشت. گاهی جزء اشیاء عمومی موجود در حمام بود و مراجعین از حمام چی تقاضامی کردند. حوله سر(باش حوله‌سی) (روسری‌مانند بود بیشتر زنان استفاده می‌کردند. حوله پا(آیاق حوله‌سی) کوچک بود و برای خشک نمودن پاها استفاده می‌شد. سابقاً از حوله‌ها علاوه بر حمام در دیگر مناسبت‌ها همانند زیراندازی برای خونچه‌های عقد و عروسی و یا روانداز برای خونچه‌های فوق و پیشکش‌ها استفاده می‌شد. حوله‌های کهنه را بر روی مرده‌ها می‌کشیدند و آن را به مرده‌شور می‌دادند.

۵۶- کیسه بدن (جان کیسه سی) کیسه‌هایی کوچک هستند که از پشم بز یا شتر بافته می‌شوند و ضخیم و سفت بافت هستند. برای مالیدن روشور به آن‌ها و چرك گرفتن از پوست بدن به کار می‌آید.

۵۷- بقچه حمام (حمام بوچاسی) بقچه‌های مخصوص حمام بودند که به نسبت دارایی و جایگاه افراد فرق می‌کرد. از نوع ترمه - محمل - گلابتون دوزی شده - زر دوزی شده و ... وجود داشت تا چیت‌های دو رویه و حتی وصله‌دار. اما آنچه عمومیت داشت این بود که بقچه حمام تنها به مصرف حمام می‌آمد و در جای دیگر از آن استفاده نمی‌کردند.

۵۸- چادر حمام(حمام چارشافی) پارچه‌ای بزرگ و چهارگوش بود که همانند بقچه به نسبت افراد جنس و طرح آن فرق می‌کرد. این پارچه را

در محل رختکن ابتداعاً پهن می‌کردند و سپس سوزه‌نی و قتیفه و بقجه و ... را بر روی آن پهن می‌کردند.

۵۹- روسی حناوانکشت بند(حنا چارقاتی و فندیقجا): از جمله وسایل برای بستن حنا به سر و ناخن‌ها بودند. نوع عمومی و خصوصی داشت. (چارقات) برای بستن به سر و (فندیقجا) برای بستن به نوک ناخن‌ها بود.

۶۰- گبره: پارچه‌ای زمخت و سخت‌بافت، از پشم بز و یا شتر بافت می‌شود. به شکل مستطیلی است و در دو طرف آن دستگیره‌هایی وجود دارد. برای کیسه کشیدن به پشت مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۶۱- لیف: پارچه‌هایی که به شکل کیسه‌هایی دوخته شده‌اند. علاوه بر استفاده در شستشو، وسایل شستشو را نیز در آن جای می‌دادند. اندازه‌ها و طرح‌هایی مختلف داشت. برای گرفتن کف صابون از لیف‌هایی بزرگ از جنس متقابل سفت‌بافت استفاده می‌شد.

۶۲- سفیدآب(روشور): از جمله وسایل شستشوست و از پیه گوسفند و ریجه و کیرشان تهیه می‌شود. خاصیت چرک‌زدایی دارد.

۶۳- سریش‌لی پارچا: پارچه‌هایی بودند که به جهت مصارف مختلف با سریش اندوده می‌شدند و خاصیت ضدآبی داشتند. برای پرده‌های تنویرخانه بیشتر از این پارچه استفاده می‌شد.

در مورد تمامی وسایل فوق در مجموع می‌توان اشاره نمود که به نسبت وسع خانواده و امکانات مالی افراد این وسایل نیز متفاوت بودند. حتی در میان این وسایل به نوع طلایی و نقره‌ای آن نیز برمی‌خوریم. عاج، استخوان و مرمر در برخی از وسایل و ترمه و زربفت و محمل در برخی از آن‌ها مورد استفاده دارد. با توجه به این‌که حمام محلی عمومی

بود و همه در معرض دید بودند فلذا سعی می‌شد بهترین و گرانترین و تمیزترین وسایل به حمام برده شود. حتی غذاها و خوردنی‌هایی که به حمام می‌آمد از ظروف و ویژگی‌های خاصی برخوردار بود که شاید در منزل چندان مورد توجه نبود.

در این بخش از کتاب می‌خواهیم در مورد حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان صحبت کنیم. حمام از اولین ایجادهای انسانی است. این ایجاد انسانی از دیرینه‌ترین ایجادهای انسانی است. این ایجاد انسانی از دیرینه‌ترین ایجادهای انسانی است. این ایجاد انسانی از دیرینه‌ترین ایجادهای انسانی است.

فصل چهارم

کسانی که در حمام کار می‌کنند

کسانی که در حمام کار می‌کنند:

حمام‌ها به عنوان مرکز تجمع افراد از جایگاه اجتماعی و فرهنگی برخوردار بودند. معمولاً افراد هر محل از حمام محل خود استفاده می‌نمودند و مراجعه به دیگر حمام‌ها ضروری شمرده نمی‌شد. از این رو افراد شاغل در هر حمام آشنای همگان بوده و همانند فردی از افراد خانواده به شمار می‌رفت. از آنجا که این افراد نیز به نحوی نیازمند به درآمد بودند معمولاً رعایت حال پولدارها را بیشتر از ندارها می‌کردند و خدمتی که به آن‌ها ارائه می‌نمودند چشمگرتر از بقیه بود. علاوه بر مزدی که افراد شاغل در حمام از شخص حمام‌چی می‌گرفتند انعام‌هایی که از دیگران در مناسبت‌های مختلف دریافت می‌کردند نیز قابل توجه بود. به هر حال از آنجا که زندگی در آن روزها هنوز ماشینی نشده بود و انسان‌ها مجبور به کمک گرفتن از یکدیگر بودند در محل حمام نیز افراد بسیاری مشغول به کار بودند. کار برخی از این افراد دائمی بود. آن‌ها در ساعات مقرر در حمام حضور می‌یافتدند و کار مرجوعی به ایشان را انجام می‌دادند و مزد خود را از حمام‌چی دریافت می‌کردند. برخی هم کار موقت داشتند و در زمان‌ها و فصول مختلف به کار گرفته می‌شدند. مزد این افراد هم ساعتی و فصلی بود و از حمام‌چی دریافت می‌کردند. برخی هم از محل حمام برای کار خود استفاده می‌کردند و این افراد نه تنها مزدی دریافت نمی‌کردند بلکه از درآمد خود سهمی هم به حمام‌چی اختصاص می‌دادند. در مجموع افراد شاغل و حاضر در حمام‌های قدیمی را این چنین می‌توان ردیف نمود:

۱- شخص حمامچی: این فرد می‌توانست صاحب حمام باشد و یا فردی باشد که از سوی صاحب و مالک حمام به این سمت منصوب شده است. این شخص کار نظارت بر تمامی قسمت‌های حمام و تمامی کارکنان حمام را عهدهدار بود و در واقع رئیس حمام به شمار می‌رفت. البته این فرد برای شیفت مردانه از آقایان و برای شیفت زنانه از خانم‌ها انتخاب و منصوب می‌شد. تنها کسی که از کارکنان دو شیفت حق تبادل نظر و همکاری با هم را داشتند همین حمامچی‌ها بودند و بقیه حق مداخله در کار یکدیگر را نداشتند. به حمامچی اوستا هم خطاب می‌کردند.

۲- کره‌نی چی: این فرد حتماً از کارکنان مرد حمام بود. کار وی دمیدن در کره‌نی به هنگام شروع کار حمام بود. این فرد در مناسبات‌ها و اعیاد نیز خارج از موعد کره‌نی می‌نواخت و مزدی اضافی دریافت می‌کرد.

۳- پادو(پدو): پسربچه یا دختربچه‌ای بودند که به ریزه‌کارها گماشته می‌شدند و معمولاً به دنبال فرمان‌های این و آن می‌دویدند.

۴- کارگر(ایشچی): مرد یا زنی بود که در فصول پرکار حمام در برابر مزدی معین موقتاً به کار گرفته می‌شد و به کارهای معمولی می‌پرداخت. در کارهای تخصصی ایشچی‌ها به عنوان وردست به کار گرفته می‌شدند.

۵- سکو دار(سککی چی) مرد یا زنی بود که در محل سربینه دارای میز و جایگاه مخصوص به خود بود. محل استقرار این جایگاه باید قسمتی از سربینه بود که تمامی ورودی‌ها و خروجی‌ها را زیر نظر داشت. سرکشی به کارکنان حمام و نگاه داشتن حساب مشتری‌ها از وظایف سکودار بود. پول را حمامچی دریافت می‌کرد ولی امکانات به سکودار سپرده می‌شد.

ع- آفتتابادار: مرد یا زنی بود که امورات تنویرخانه و دستشویی به وی سپرده می‌شد چه از نظر تمیز نمودن مکان‌های فوق و چه از نظر خدمت‌رسانی به افراد مراجه کننده.

۷- آبگیر: مرد یا زنی بود که کار تقسیم آب در داخل گرمخانه را به عهده داشت. تعداد آن‌ها معمولاً چهار پنج نفر بودند و هر یک کار آبرسانی به قسمتی از گرمخانه را عهدهدار بودند. یکی از این‌ها معمولاً آبگیر باشی بود و تقسیم کار میان افراد دیگر را نظارت می‌کرد. آبگیر باشی مسئول نظافت و امنیت خزینه‌ها هم بود و معمولاً به این طرف و آن طرف سرکشی می‌کرد و البته برخلاف آبگیرها سلطی در دست نداشت.

۸- کیسه‌کش: مرد یا زنی بود که فقط به کار کشیدن کیسه به افراد استحمام‌کننده می‌پرداخت. البته اگر کسی می‌خواست کیسه‌کش به کمکش می‌رفت و اگرنه خود شخص کیسه‌کشی خود را هم عهدهدار می‌شد. اعیان و اشراف با اشاره دست کیسه‌کش مخصوصی را می‌خواندند و هر کیسه‌کش اجازه نداشت سر خود به سراغ آن‌ها ببرود.

۹- آبدارچی: مرد یا زنی بود که در محل سربینه و گرمخانه رفت و آمد می‌کرد و حساب کار دیگر کارکنان را نگاه می‌کرد. حکم بازرس حمام را داشت و در موقع دادن مزد به کارکنان موقت نظر او خیلی مهم بود. کارکنان جزء هم خواست‌ها و مسائل خود را با او در میان می‌گذاشتند و آبدارچی به سکی‌باشی منتقل می‌کرد.

۱۰- دلاک (دلالاک) (به مرد یا زنی اطلاق می‌شد که در محل گرمخانه در کار شستشو به افراد مراجعه‌کننده کمک می‌کرد. از قبیل شستن موی سر و لیف کشیدن و آب کشیدن و غیره.

۱۱- بقجه دار(بوقچادار): این شخص مرد یا زنی بود که در محل رختکن کار حفاظت و نگهداری از رخت و لباس‌های مراجعه‌کنندگان را داشت. جامه‌دار نیز از این صنف به شمار می‌رود.

۱۲- آدام: مردها یا زن‌هایی بودند که به همراه مراجعه‌کنندگان خاص از قبیل اعیان و اشراف می‌آمدند و در طول مدت استحمام آن‌ها به امورات آن‌ها رسیدگی می‌کردند از قبیل بردن حوله و فوته، یا رساندن شربت و شیرینی، یا پوشاندن کفش و غیره.

۱۳- کنکن: مردهایی بودند که کار تمیز نمودن چاه‌های حمام و فاضلاب‌های آن را به عهده داشتند. باز نمودن راه آبراه‌ها در صورتی که آب حمام جاری و چشم‌های بود، نیز از وظایف کنکن‌ها بود.

۱۴- میرآب: مردی بود که کار رساندن آب به خزینه حمام را از طریق مسیرهای آب جاری عهده‌دار بود. اگر آب حمام از چاه تأمین می‌شد نیازی به میراب نداشتند.

۱۵- آبدار(سو چکن): مردی بود که کار کشیدن آب از چاه و ریختن آن در محل آب روی خزینه آب سرد را عهده‌دار بود.

۱۶- ایاقچی: مرد یا زنی بود که در کارهای دیگران به عنوان کمک موقت به کار گماشته می‌شد. از هر کاری سررشته داشت اما فاقد کار مشخص بود. همطراز پادو به شمار می‌رفت.

۱۷- تون انبارچی: مردی بود که رئیس تون به حساب می‌آمد و به کار افراد زیرمجموعه خود رسیدگی می‌کرد و جوابگوی امور تون بود.

۱۸- تزهکچی: مرد یا مردانی بودند که فضولات حیوانی را خیس نموده و با آن تپاله (یاپا) تهیه می‌کردند تا در محل او جاق تون به کار سوخت برسد. (هنزه‌ل یاپان) نیز همین کار (تزهکچی) را می‌کرد. تپاله‌ها

پس از تهیه شدن در سرتاسر پشت‌بام حمام پهن می‌شدند تا خشک شوند.
پس از خشک شدن آن‌ها را جمع‌آوری نموده و در محل انبار نون برای سوخت‌های بعدی ذخیره می‌کردند.

۱۹- کهنه شور(اسکی یووان): زنی بود که در ساعات زنانه در محل گرمخانه حضور داشت. کار وی شستن کهنه‌های بچه‌ها بود.

۲۰- هیزم شکن(اودونچو): اگر سوخت حمام از هیزم تأمین می‌گردید این حمام مردی را به سمت اودونچو داشت تا هیزم‌ها را شکسته و انبار نموده و مساعد سوختن نماید.

۲۱- جاروکش(سوپورگه‌چی): مرد یا زنی بود که با جارو و خاک‌انداز در جای جای حمام می‌گشت و مرتبًا آنجا را جارو می‌کرد و تمیز می‌نمود.

۲۲- فوته دار(فیته‌چی): مرد یا زنی بود که کار فوته‌ها را چه از نظر شستن و خشک کردن و چه از نظر پخش کردن و جمع‌آوری کردن عهددار بود.

۲۳- حجامت کننده (حجمه‌تچی): مرد یا زنی بود که به صورت خوداشتغالی در گوشه‌ای از حمام جای می‌گرفت و به گرفتن خون داوطلبان از طریق حجامت اقدام می‌نمود. از ابزار وی تیغ-فتیله-کوبه و عطر بود. از عطر به عنوان الکل استفاده می‌شد.

۲۴- دعاعنویس(دعا یازان): این فرد نیز از جمله خوداشتغالان بود و بیشتر در شیفت زنانه حاضر می‌شد. کار وی تهیه آب دعا برای ریختن به سر و یا نوشتن دعاهایی برای داوطلبین به این کار بود.

۲۵- اورومچی: مرد یا زنی بود که کارش برداشتن ترس و یا چشم‌زخم از حاضرین بود. با دعاهایی که می‌خواند و در فرد می‌دمید و یا

دستی که به سر و روی افراد می‌کشید این کار را انجام می‌داد و پول دریافت می‌کرد.

۲۶- سلمانی(اولگوش سالان) : مردی بود که به جهت اصلاح موی سر آقایان در شیفت مردانه حاضر می‌شد و کارش اصلاح سر و صورت افراد بود.

۲۷- خاکسترکش(کوللوکچی) : مردی بود که چند روز یکبار به تون حمام مراجعه می‌کرد و خاکستر انباسته شده در اوجاق تون را به بیرون از اوجاق منتقل می‌کرد.

۲۸- کفشدار (باشماق جوته‌ین) : معمولاً پادوها مأمور جفت نمودن کفش‌های مراجعین بودند اما گاهی هم مرد یا زنی عهده‌دار این کار بود و به او (باشماق جوته‌ین) می‌گفتند. معمولاً این کار را به عهده فردی پیر و بدون مرد درآمد می‌گذاشتند تا بدینوسیله با کاری سبک منبع درآمدی داشته باشد.

۲۹- مشت و مال دهنده(مشت مالچی) مردی بود که در محل گرمخانه و یا سریینه حاضر می‌شد و افراد داوطلب را مشت و مال می‌داد. در محل گرمخانه این کار آداب و رسومی خاص داشت و هر کسی حاضر نمی‌شد به مشت و مالچی تازه کار بدن خود را بسپارد.

۳۰- اوستاباشی: مردی بود معمولاً که به نام دلاک نیز نامیده می‌شد. کار وی ختنه نمودن پسریچه‌ها - کشیدن دندان - جا انداختن دست و پای شکسته و از این قبیل بود. این فرد با دعوت قبلی در محل حمام حاضر می‌شد و مزد خود را از فرد مراجعه‌کننده دریافت می‌نمود. ماماهای محل نیز در شیفت زنانه دعوت می‌شدند تا کارهایی از قبیل سوراخ کردن گوش دختربچه‌ها - یا برگرداندن شیر مانده در سینه‌های آبسته کرده

زنان شیرده و یا چرخاندن جنین در شکم مادرانشان را و از این قبیل
انجام دهد.

فصل پنجم

مراسم‌های ویژه حمام

مراسمهای ویژه حمام

حمام به عنوان بخش مهمی از زندگی روزمره گذشتگان ما، جایگاه ویژه‌ای در ایمان مردمان اعصار گذشته داشت. اگرچه امروزه تنها بخش بهداشتی و نظافتی آن مورد توجه مردم است اما در گذشته آداب و اصول حمام و نیز مراسمهای ویژه آن با دقت و وسوسات تمام به کار گرفته می‌شد و مورد حرمت همگانی بود. خصوصاً از آنجا که حمام با لفظ مقدس آب در فرهنگ مردم درآمیخته بود، مورد باور عموم در ساحة تقدس آن بود. چنانکه اگر نیاز به ذکر قسم و بستن عهدی بود ابتدا به حمام رفته و پاکیزه شده و در همان محل حمام در چند نقطه‌ای که مقدس شمرده می‌شد قسم را یاد می‌کردند. از این رو مراسمهای ویژه حمام نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود و هر که در توان داشت به شکوه و ابهت آن افزود. این افزودن نه در جهت تجمل‌گرایی و خرج‌تراشی بلکه در جهت بیشتر مقدس‌تر و مقبول کردن برنامه استحمام انسان‌ها بود. در مجموع مراسمهایی که در محل حمام‌های منطقه آذربایجان مراعات و اجرا می‌شد به شرح ذیل بودند:

حمام عید (بایرام حمامی)

این حمام ویژه عید نوروز و تحويل سال نو بود. بدیهی است که این استحمام در روزهای آخر سال کهنه و نزدیک به سال نو صورت می‌گرفت. حمام‌چی‌ها در این روزها بیشترین مشتری را داشتند و با توجه به انعام‌ها و عیدیانه‌هایی که می‌گرفتند نهایت سعی خود را در راضی نگاه داشتن مشتری و جلب بیشتر آن می‌نمودند. این کار را ابتدا با قرار دادن

سبزی‌های سبز شده از گندم و یا سبزی‌هایی از جنس عدس و زیره که آن‌ها را در اشکال مختلف و عمده‌تاً به صورت کوزه آب یا دوری‌های گرد و سفالی سبز کرده بودند، شروع می‌نمودند. این سبزی‌ها را در روی سکویی یا میزی مخصوص نزدیک به میز حمام‌چی قرار می‌دادند. در کنار سبزی‌های نارنج‌هایی که از زمستان به یادگار مانده‌اند قرار می‌دادند. همچنین چند عدد تخم مرغ رنگی و یک تنگ آب با ماهی قرمز، نشان از حمام عید می‌داد. در سایر قسمت‌های حمام هم تنها سبزی قرار می‌دادند که با رویان‌های قرمز دوربندی و تزئین شده بودند. روشن نمودن چند چراغ اضافی نیز نشان از عید داشت. در برخی از حمام‌ها یک ظرف از شیرینی‌های ریزخانگی و یا شکلات‌مانند نیز در کنار سبزی و نارنج قرار می‌دادند تا مشتری‌ها با آن دهانشان را شیرین کنند.

لازم به ذکر است که آیینه و قرآنی کوچک هم در کنار این بساط قرار میدادند. مشتریان حمام عید پس از استحمام علاوه بر پول آب، مبلغی را نیز اضافه به جهت عیدانه به حمام‌چی می‌دادند. برخی از مشتری‌های پولدار مبلغ‌های جداگانه‌ای هم به هر یک از کارکنان حمام می‌داد. گاهی سبدهای مملو از تخم مرغ نیز به عنوان عیدانه به حمام‌چی و همکارانش می‌دادند. عیدی دادن پارچه‌هایی قواره‌ای، از سوی معتمدان و پولداران محل نیز به حمام‌چی و دیگران رایج بود.

پادشاه و والی و یا حاکم این بخشش را به صورت سکه‌های طلا و نقره انجام می‌داد که البته حمام آنها نیز ویژه و مخصوص به آنها بود و در ساعت مقرر و یا حتی چند روز قرق می‌گردید و مخصوص استفاده آنها و یا خانواده آنها بود. استحمام در حمام‌های عید هم طولانی‌تر بود و از آنجا که خدمه نهایت سعی خود را در راضی نگهداشتن مشتری

می‌کردند مشتریان نیز از این فرصت استفاده نموده و ساعتها و حتی یک روز تمام در حمام بیوتته می‌کردند.

حمام عروس (گلین حمامی)

دو سه روز مانده به شب عروسی، معمولاً برنامه حمام بردن عروس بود. برای این کار قبلًاً حمامچی را مطلع می‌کردند و آنها نیز آماده پذیرایی از عروس و همراهان وی بودند. یک ساعت مانده به ورود عروس وسایل حمام وی و همراهان توسط خدمه به حمام فرستاده می‌شد. در محل سرپینه سکوی مخصوص عروس با گل و روبان و روسربیه‌های رنگی آراسته می‌شد. ظرفی از شیرینی و شربت در میان بساط عروس گذاشته می‌شد. اگر در میان همراهان عروس اسباب بزن و بکوب نبود، حمامچی (سازاندا)‌های مخصوص خود را خبر می‌کرد تا با دایره و قارمان و تار به محل حمام بیایند و در سرپینه مستقر شوند. چای در فصل سرما و شربت در فصل گرما از سوی حمامچی آماده می‌شد. با ورود عروس و همراهان گروه موسیقی شروع به نواختن آهنگ‌های شاد می‌کردند و حاضرین در حمام چه آشنا و چه بیگانه، با آنها هم‌صدایی کرده و به عروس خوش‌آمد می‌گفتند. برخی از حمامچی‌ها ابتكارات تازه‌ای از خود به خرج می‌دادند مثلاً ظرف حنای عروس را با گل و سکه آرایش میدادند یا در تابستان مغز هندوانه را خالی کرده و در پوست آن سوراخهایی بوجود می‌آورdenد و داخل آن شمع روشن کرده و در خزینه شناور می‌نمودند و یا در زمستان شمع را داخل پوست گردو روشن کرده و بر روی خزینه رها می‌کردند و از این قبیل کارها. برنامه استحمام و بگو و بخند و خورد و

خوراک تا ساعتها داشت و در پایان کار استحمام عروس را با آب دعا غسل داده و یکی از زنان سفید موی خانواده (آغ بیرچک) برای عروس دعای خیر می‌کرد و در پایان از حلقه یاسین عبور داده و در میان هلهله و شادی اطرافیان عروس را به محل رختکن برده و در آنجا نیز مدتی شادی نموده و پس از پوشیدن لباس‌ها و دادن انعام و پول حمام از حمام خارج می‌شدند. انعام‌ها شامل شیرینی و پارچه و گاه طلاجاتی از نوع سکه و اشرفی بود که به نسبت وسع خانواده‌ها فرق می‌کرد. البته حمام‌چی‌ها با شناختی که از هر یک از اهالی محل داشتند به نسبت آن‌ها مایه می‌گذاشتند. چه بسا پولدارهایی که جسارت خرج کردن پول حتی در عروسی را هم نداشتند و چه بسا فقیر و فقرایی که در این برنامه‌ها سنگ تمام می‌گذاشتند. قابل ذکر است که بیشتر هزینه حمام عروس را خانواده داماد می‌داد و اغلب زن‌های خانواده داماد نیز در مراسم حمام عروس شرکت می‌کردند. اگر گوسفندی زیر پای عروسی در محل درب ورودی حمام قربانی می‌شد گوشت آن بین کارکنان حمام تقسیم می‌شد و به غیر از دل و جگر آن، تمامی گوشت به حمام‌چی می‌رسید. دل و جگر را کباب کرده و به عروس می‌خوراندند.

حمام داماد (بیگ حمامی)

برای بردن داماد به حمام اگر حمام قوشان بود و فاقد بخش مردانه بود، شیفت مردانه را انتخاب نموده و باز قبلاً به حمام‌چی اطلاع می‌دادند. حمام داماد بر عکس عروس با دایره و دمبهک از محل خانه داماد تا محل حمام شروع می‌شد. اطرافیان داماد که اغلب جوانان بودند با رقص و آواز داماد را تا حمام همراهی می‌کردند. در محوطه حمام همانند عروس، برای

داماد هم سکویی اختصاص می‌یافت و با گل و پارچه و قالیچه و شربت و شیرینی و ... آرایش می‌شد. بساط رقص و آواز در تمام مدت استحمام در حمام ادامه داشت و پس از پایان استحمام یکی از ریش سفید های خانواده (آغ ساققال) برای داماد دعای خیر می‌کرد و آب دعا به سرش ریخته و روانه رختکن می‌شدند. پیرمردهای خانواده معمولاً در محل سربینه نشسته و به چای و قلیان مشغول می‌شدند. در پایان پدر داماد مزد و انعام و شاباش‌های لازم را به حمامچی و کارکنان حمام می‌داد و از حمام خارج می‌شدند. در مسیر برگشت نیز برنامه بزن و بکوب تا منزل داماد ادامه داشت.

حمام زائو (زاھی حامامی)

در روز دهم زایمان، حمام محل برای مراجعة مادر و فرزند تازه تولد یافته‌اش آماده می‌شد. برای این کار قبلًاً وسایل حمام آن‌ها فرستاده می‌شد و سکویی با قالیچه و پتو آماده پذیرایی از مادر و فرزند می‌شد. اطرافیان زائو نیز که قبلًاً وسایل خود را فرستادند به همراه او وارد حمام می‌شدند. حمام زائو به نسبت فرزند اول یا دوم یا سوم و ... و نیز به نسبت فرزند پسر و دختر تغییراتی داشت. معمولاً برای اولین فرزند خانواده خصوصاً اگر پسر هم بود مراسم بسیار طنطنه و طمطراق بود. از قربانی کردن گوسفند در ابتدای ورودی حمام تا پخش شادیانه و شاباش در میان افراد حاضر در حمام و یا دادن نهار کامل به حاضرین در حمام، می‌توانست از برنامه‌های حمام زائو باشد.

در شروع استحمام نوزاد به دست داللاکباشی سپرده می‌شد و وسایل استحمام طفل در ظرفی تمیز و جداگانه به همراه طفل به داخل گرمخانه فرستاده می‌شد. داللاکباشی به دقت طفل را حمام کرده و در حواله‌ای تمیز پیچیده و به دست مادر بزرگ و یا عمه طفل می‌سپرد و انعام اصلی را از وی دریافت می‌کرد. لباس‌های نوزاد را می‌پوشاندند و در گوشه‌ای از سکوی مادر می‌خواباندند. مادر نوزاد ابتدا در محل سکوی عرق (قر سککی سی) گرمخانه می‌نشست و زنان با داروهایی دست‌ساز و مخصوص او را از هر جهت تقویت می‌کردند تا عوارض زایمان و حاملگی از بدنش دور شود. در محل سکو اجازه می‌دادند تا زائو کاملاً عرق کرده و تنفس نرم گردد. سپس با آب گرم بدنش را شسته و در محل گرمخانه نیمی از لباس‌هایش را به تن کرده و در نهایت دقت و وسوسه به محل رختکن برده و در آنجا بقیه لباس‌ها را پوشانده و در این مدت با انواع خوردنی‌ها از وی مراقبت می‌نمایند تا ضعف نکرده و احساس گرسنگی نکند. البته در پایان استحمام دعا کردن برای طفل و مادرش و نیز ریختن آب دعا به سر و روی هر دو از الزامات کار بود. در پایان کار استحمام که معمولاً یک روز به طول می‌کشید، مادر بزرگ طفل (مادر شوهر زائو) انعام و مزد حمام‌چی‌ها را می‌داد و اگر پیشکش و هدیه‌ای هم داشتند به آن‌ها داده و از حمام خارج می‌شدند. معمولاً برای زائو و نوزاد کالسکه‌ای کرایه می‌کردند تا به حمام و بر عکس به منزل با کالسکه بروند و برگردند.

اگر گوسفندی در محل قربانی کرده باشند گوشت آن را به حمام‌چی‌ها می‌دهند و از آوردن گوشت آن خصوصاً دل و جگر آن به منزل و در کنار نوزاد و زائو سخت خودداری می‌کنند. تنها یکی از خدمتکاران منزل انکشت خود را به خون گوسفند زده و اثر انکشت خونی را در میان

دو ابروی کودک و مادر می‌گذراند که در استحمام آن را هم شسته و پاک می‌کنند. در پایان استحمام هم یکی از زنان عابده و سفیدموی خانواده در حمام حاضر شده و در گوش کودک اذان می‌گوید و دعاهايی در حق کودک و مادرش و خانواده‌اش ادا می‌کند. اگر حمام زائو مقارن با اعياد باشد بساط بزن و بکوب نیز در حمام راه می‌اندازند و بر عکس اگر این زمان مقارن با ماهها و روزهای مخصوص و عزاداری و غیره باشد، نهایت مراعات را در بگویختنها و رفتارهایشان می‌نمایند.

حمام عافیت (خسته حمامی)

سابقاً برخی بیماری‌های ناشناخته‌ای بودند که فرد را ماهها بستری نموده و آثار بهبودی مشاهده نمی‌شد تا این‌که خطر بیماری رفع می‌شد و فرد بیمار که بسیار ضعیف و ناتوان شده بود نهایتاً از بستر بیماری بر می‌خاست و اولین کاری که می‌کردند بردن وی به حمام بود. چنین شرایطی شامل حال افراد بیماری هم بود که بیماری آن‌ها چندان هم ناشناس نبود و اطرافیان می‌دانستند که دوره نقاوت کی پایان می‌یابد و در نهایت آماده بردن فرد مريض حال به حمام می‌شدند. برای اين کار نیز قبل از حمام‌چی را خبردار می‌کردند و وسائل حمام فرد و همراهان را قبل از فرستادند. معمولاً گوشه گرم رختکن برای بیمار در نظر گرفته می‌شد. از ویژگی‌های این حمام ترفندهایی در دودکردن بسیار اسپند بود که خاصیت ضد عفونی‌کننده هم داشت و فضای حمام را معطر می‌نمود. فرد مريض با سلام و صلوات و دعاهاي خير وارد حمام می‌شد و با مراعات حال وی لباس‌هایش را کنده و به گرمخانه می‌بردند و با همان

مالحظه‌کاری سر و تنفس را می‌شستند و با آب دعا شستشویش داده و علاوه بر حوله پتویی نیز به دورش می‌پیچیدند و به رختکن می‌آوردند. صرف غذاهای مناسب و رساندن انواع خوردنی‌ها به مریض در طول ساعات استحمام ادامه داشت. قربانی کردن گوسفند، پخش انعام و نذورات، سوزاندن لباس‌های کهنه مریض در اوجاق‌تون، پخش غذا و دیگر وسایل خوراکی در میان حاضران در حمام، از متفرعات حمام بیمار بود.

حمام عید قربان (قوربان حمامی)

یک روز یا دو روز مانده به عید قربان مردم در حالی‌که به دست‌ها و پاهایشان قبلًا حنا بسته‌اند در محل حمام حاضر می‌شوند. حمام‌چی نیز با قرار دادن شربت و شیرینی در سکوی مخصوص به خود به پیشواز این روز می‌رود. افراد در حالی‌که به همدیگر فرا رسیدن این روز را تبریک می‌کویند به کار استحمام و عید دیدنی، همزمان می‌پرداختند. تراشیدن سر و یا برداشتن بخشی از موی سر به یاد حرمین، در میان مراجعه‌کنندگان اجرا می‌شود و افراد حاضر در حمام همدیگر را با آرزوی زیارت خانه خدا خطاب می‌کنند و به نیت سال دیگر که به زیارت خانه خدا مشرف شوند، آب دعا به سر و تن خود می‌ریزند. حمام‌چی در کنار بساط خود کاسه‌ای هم حنای آماده می‌گذارد و افراد پس از استحمام عیدیانه‌ای هم علاوه بر خود حمام‌چی در کنار کاسه حنا قرار می‌دهند. پخش شیرینی از سوی حمام‌چی و یا مراجعه‌کنندگان به حمام رایج است.

حمام حاجی (حاجی حمامی)

لازم به ذکر است که سابقاً کسانی که قصد زیارت خانه خدا را داشتند معمولاً یک ماه و شاید هم زودتر به سوی مکه راه می‌افتدند. از مراسم اعزام، یکی هم حمام مخصوص زیارت بود که فرد روزی را به این کار اختصاص می‌داد و معمولاً در آن روز نهار و شربت و شیرینی و هدایایی در میان کارکنان حمام پخش می‌شد. گاهی وقت‌ها هم فرد عازم به خانه خدا پس از استحمام تمامی کارکنان حمام را به جهت صرف شام در آن شب به خانه خود دعوت می‌کرد. در محل حمام اگر از کسی دلخوری داشته باشد و یا قبلًا حرفی میانشان روبدل شده باشد، شخص حاجی در کنار آب روان حمام از وی و از تمامی حاضرین حلالیت می‌طلبد. به نیت همسفر بودن با حاجی لباس‌هایی که در حمام درآورده است میان داوطلبان تقسیم می‌شود.

حمام ماه رمضان (اور و شلوق حمامی)

در روزهای نزدیک به ماه رمضان معمولاً افراد برای پاکیزه شدن و آماده شدن برای درک این ماه حتماً به حمام می‌رفتند. از ویژگی‌های این ماه بستن حتاً به سر و دست، تراشیدن مو و ریش در آقایان و اصلاح سر و صورت در خانمهای می‌باشد. در این حمام همانند حمام عید مردم به همدیگر فرا رسیدن ماه رمضان را تبریک گفته و شربت و شیرینی پخش می‌کنند. عیدیانه و شادیانه‌ای که در این حمام پخش می‌شود شامل برنج - روغن - حبوبات - قند و شکر و دیگر ملزومات خوراکی ماه رمضان است. افراد پس از استحمام غسل ماه رمضان را انجام می‌دهند و معمولاً سه روز

مانده به رویت ماه شروع به روزه گرفتن می‌نمایند با عنوان پیشواز ماه رمضان. قابل ذکر است که در طول ماه رمضان حمام کمترین مشتری را داشت و از این‌رو ساعات کار حمام معمولاً دو سه ساعت نزدیک اذان صبح برای شیفت مردانه و دو سه ساعت بعد از اذان مغرب برای شیفت زنانه بود.

حمام عاشورا (عاشورا حمامی)

در روز عاشورای حسینی سابقًا جمعی از روی نذری که کرده بودند اقدام به قمه زدن می‌کردند. حمام‌های سابق هم از روی اعتقادی که داشتند در این روز حمام را به صورت مجانی برای مراجعین باز می‌گذاشتند و نه تنها از قمه‌زن‌ها بلکه از دیگر عزاداران حسینی هم پول حمام دریافت نمی‌کردند. افراد عزادار معمولاً صبح قبل و یا بعد از اذان به حمام می‌آمدند و سر و تنشان را می‌شستند و غسل می‌نمودند و قمه‌زن‌ها از روی لباس کفن سفیدی هم می‌پوشیدند و برای عزاداری می‌آمدند. پس از پایان مراسم ظهر عاشورا قمه‌زن‌ها را افراد به حمام می‌آوردند و سر و تنشان را شسته و در محل زخم سر مرهمی می‌گذاشتند و کفن‌های خون‌آلود را به عنوان تبرک تکه پارچه کرده و در میان داوطلبان پخش می‌نمودند. گاهی اوقات حمام‌چی در این روز نذوراتی چون شیر - شربت - نان و یا غذا احسان می‌نمود.

حمام‌های خصوصی و خانگی

همان‌گونه که خوانندگان عزیز آگاهند سابقًا خانه‌ها فاقد حمام بودند و مثل امروز داشتن حمام خانگی از ملزومات بنا شمرده نمی‌شد. تنها حمام‌های خصوصی خانگی در دربار و مخصوص زنان پادشاه و ولی‌عهد بود و این کار بیشتر جنبه امنیتی داشت تا زنان از حرمسرا خارج نشوند. البته شخص شاه و ولی‌عهد و دیگر شاهزادگان نیز حمام خصوصی و خانگی داشتند. کاهی هم که حال و حوصله تفرج و دلخوشی داشتند دستور می‌دادند تا حمام عمومی را قرق کنند و برای گذراندن ساعاتی از روز و تفنه به این حمام‌ها می‌آمدند. اما افراد معمولی و عادی آن روزها در فصل تابستان در حوض‌های خانه و یا با گرم کردن آب به استحمام در خانه می‌پرداختند. استحمام با آب گرم عرقین نیز خاصیت طبی داشت و این کار را حتماً انجام می‌دادند. از آنجا که سابقًا گرفتن عرق و عطر انواع گیاهان معطر و دارویی در خانه‌ها انجام می‌گرفت از این‌رو افراد در روزهای عرق‌گیری نه تنها خودشان در منزل حمام می‌گردند بلکه در و همسایه و دوستان را نیز خبردار می‌کردند تا برای استحمام به منزلشان بیایند. استحمام در کنار با غچه‌ها و بر روی آجر فرش‌های حیاط صورت می‌گرفت و آب گرم دارویی در طشت‌ها و لگن‌هایی ریخته می‌شد و فرد با استفاده از آن‌ها سر و تن را می‌شست. کاهی هم در خانه فرد بیمار و زمین‌گیری بود که امکان حمل وی به حمام محل وجود نداشت از این‌رو اهالی خانه با گرم کرن آب و ترتیب دادن حمامی خانگی این بیمار را استحمام نموده و به رخت‌خواب خود منتقل می‌نمودند.

فصل ششم

اعتقادات و باورهای عامه

در رابطه با حمام و استحمام

اعتقادات و باورهای عامه در رابطه با حمام و استحمام

نظر به اهمیت زیادی که حمام و استحمام در دوران مورد بحث این مجموعه داشت، نسبت به آن نیز آداب و اعتقادات ویژه‌ای میان مردم رایج بود که در مراجعات آن‌ها بسیار سخت‌گیر وجدی بودند. از زمرة اعتقادات و مسائل رایج در میان مردم می‌توان به مباحث ذیل اشاره نمود:

- * رفتن به حمام در روزهای پنجشنبه و جمعه شگون داشت چرا که غسل روز جمعه واجب شمرده می‌شد و از این‌رو ترجیح می‌دادند در روز جمعه در حمام باشند. روز پنجشنبه نیز روز مقدسی است که در آن روز ارواح مؤمنین آزاد می‌باشند و دروازه‌های آسمان به روی عبادت‌کنندگان باز است و عبادت در این روز جایگاه والتری دارد از این‌رو مردم ترجیح می‌دادند در روز پنجشنبه پاک و پاکیزه باشند.

- * رفتن به حمام در روز شنبه شگون نداشت. چرا که این روز را (گاورر گونو) یعنی روز یهودیان می‌نامیدند و رفتن به حمام را نحس می‌شمردند. معمولاً کار نظافت و تعمیر حمام در این روز صورت می‌گرفت چرا که مشتری‌هایی اندک و گاه هیچ به حمام می‌آمدند.

- * پس از طلوع آفتاب و قبل از غروب آفتاب مناسب‌ترین ساعات حمام کردن بود و بر عکس استحمام در ساعات قبيل از طلوع و بعد از غروب شگون نداشت و موجب ضرر و زیان‌هایی برای فرد استحمام کننده می‌شد.

- * اعتقاد به وجود اجنه در حمام در ساعاتی که کسی در حمام وجود نداشت، در میان مردم بسیار قوی و نزدیک به یقین بود. صدها داستان و حکایت و مثل در میان فرهنگ عامه آذربایجان رایج است که در خصوص

اجنه‌های حمام است و از غفلت افراد حکایت دارد. از این رو گفتن ذکر (بسم الله الرحمن الرحيم) در زمان ورود به حمام از ضروریات استحمام به شمار می‌رفت.

* زنان زائو و نوزادان آن‌ها همیشه مورد هجوم و نظر اجنه‌ها بودند از این‌رو قوار دادن سنجاقی فلزی یا چاقویی فلزی در قنداق نوزاد و در کنار مادر نوزاد از ضروریات حمام زائو بود.

* سوزاندن موی سر در حمام، ریختن ناخن گرفته‌شده به کف حمام، ریختن آب‌دعا در مسیر فاضلاب، انداختن نان در آب حمام، انداختن آب دهان در آب خزینه‌ها و حوضچه‌ها، ادرار کردن در حمام حتی توسط بچه‌های کوچک از جمله مواردی بود که شگون نداشت و افراد باید نهایت سعی خود را در مراعات آن‌ها می‌نمودند.

* اگر کسی در میان موهای خود تکموی سفیدی داشت نباید کسی آن را می‌کشید، چون آن موی بخت شخص است و اگر در حمام نصیب اجنه‌ها شود آن کس تا آخر عمر بدبخت می‌شود.

* استفاده از وسایل حمام دیگران اگر بدون رضایت صاحب وسایل باشد و اگر بدون کسب حلالیت صورت بگیرد، فرد استفاده‌کننده به مرض گر و برس (مرض‌های پوستی شدید) گرفتار می‌شود.

* افراد معمولاً در خاتمه استحمام وضو گرفته و غسل می‌نمودند و یا با وضو حمام را ترک می‌کردند. اگر کسی نمی‌توانست وضوی خود را تا درب منزلش حفظ نماید تا حمام بعد مریض می‌شد و اعتقاد داشتند تا ماهها نمی‌تواند به حمام برود و به همین جهت افراد نهایت سعی خود را می‌کردند تا تمیز و پاکیزه به منزل برسند.

- * انداختن لباس کهنه و پاره و کثیف در کف حمام باعث می‌شد صاحب آن لباس به مرض صرع دچار شود.
- * اگر لباس کسی ناخواسته و ندانسته در حمام جا می‌مائد از آنجا که امکان داشت شبها اجنه‌ها آن را تن کرده باشند، دیگر آن لباس پوشیده نمی‌شد و به افراد مستمند داده می‌شد.
- * از آنجا که ممکن بود موی سر کسی توسط دشمنانش به سرقت برود و بر روی آن دعا و جادو نوشته شود، فلذا موهای جمع شده در شانه‌های چوبی گلوله می‌شد و شسته شده در میان وسایل حمام به منزل آورده شده و در جایی از باغچه چال می‌کردند.
- * برای این‌که کسی مورد چشم‌زخم و نظر بد حاضران در حمام قرار نگیرد قبل از ورود به حمام سه بار ذکر (لا حول و لا قوه الا بالله) خوانده و بر وی دمیده می‌شد.
- * وسایل حمام معمولاً یک روز قبل آماده می‌شد. برای این‌که اجنه‌ها (لا) به کارفرد وارد نیاورند، بر روی بقجه فرد سنگاقی فلزی قفل می‌کردند.
- * شکستن شانه در حمام شگون نداشت و اگر شانه‌ای شکسته می‌شد به او جاق تون انداخته و سوزانده می‌شد. فرد صاحب شانه نیز صدقه‌ای می‌داد.
- * افتادن مشگنه یا لگن حمام از دست صاحب‌ش در کف حمام، به نحوی که چندین دور بگردد و در حال لرزش و جرینگ جرینگ کردن به زمین بیفتد، معلوم می‌شود که حادثه‌ای در انتظار آن فرد است تا دست و پایش را برزاند. از این‌رو فرد بلا فاصله صدقه‌ای در راه خدا باید بدهد تا بلا ازاو دور شود.

* اگر دختر دم بختی در فاصله راه حمام و یا در خود حمام شئی سفید رنگی همانند دکمه - ملیله - مون جوق - برگ گل - پارچه و یا ... از این قبیل پیدا کند حمام بعدی وی حمام عروسی او خواهد بود.

* خوردن آب و شربت و مایعات سرد پس از استحمام و در طول استحمام زیان‌آور است و شگون ندارد و باید که در موقع خوردن آن بسم الله گفت و کف دست چپ را بر روی کاسه سر گذاشت و با دست راست آن را نوشید.

* برای در امان ماندن از حیله‌های اجنه‌ها در محل دستشویی و تنویرخانه حمام باید که هنگام ورود به آنجا یک ورق برگ سبز درخت مو را بر سر بگذارند.

* شستن حنای به سر بسته و یا به دست و پا بسته در محل دستشویی یا تنویرخانه شگون ندارد و باید که در محل گرمخانه شسته شود.

* نگاه کردن به اندام لخت خود در آیینه حمام و یا نگاه کردن به اندام لخت دیگران معصیت دارد و باید که صدقه داد.

* قرار گرفتن در مسیر آب جاری فاضلاب حمام باعث می شود که درد و بلای حاضران در حمام به جان آن فرد بیفتد از این‌رو نباید در مسیر فاضلاب ایستاد و یا نشست.

* اگر کسی در حمام لیز بخورد و به زمین بیفتد باید که شخصی مؤمن و متدين سه‌بار دست راستش را به آن قسمت از زمین که فرد افتاده است بزند و همزمان سه‌بار به پشت آن کس با همان دست راست بزند و بگوید (قادا- بلا سندن گئتدی) یعنی درد و بلا از تو دور شد و بعد یک لقمه نان به دست راست او بدهند تا بخورد.

- * اگر کسی در حمام عرق بکند اما استحمام نکند و بنابه دلایلی مجبور باشد که حمام را ترک بکند باید هم خودش و هم لباس‌هایی را که پوشیده است در آب جاری غسل بدهد.
- * کسی که می‌خواهد بادکش بیندازد باید قبل از استحمام این کار را انجام بدهد و بر عکس کسی که می‌خواهد حمامت بکند باید بعد از استحمام انجام دهد.
- * بردن وسایل عمومی حمام به منزل اگر به عمد باشد شگون ندارد و فرد حمام آتی را در مرده‌شورخانه خواهد بود.
- * اگر پستان زنی شیرده آبیسه کرده باشد، در حمام آن را با آب گرم مالش داده و در خاتمه سه‌بار دست راست را به زمین زده و به پستان آبیسه کرده زده و می‌گویند (دهوه کوشدو سن‌ده کوش) یعنی شتر خوابید تو هم بخواب.
- * افراد در حمام عیدیانه (عید نوروز) یک تکه از لباس‌های کهنه خود را عمدتاً در حمام جا می‌گذاشتند تا حمامچی آن‌ها را جمع کرده و به افراد مستحصله بدهد.
- * اگر کسی در خواب ببیند که حمام می‌کند تعبیرش این است که گناهانش بخشیده شده و مرگ او نزدیک است.
- * اگر فرد مرده‌ای را در خواب ببیند که حمام می‌کند تعبیرش این است که سؤال و جوابش تمام شده و بخشیده شده است.
- * تازه عروس‌ها و تازه دامادها و زائوها نباید در فاصله میان درها توقف نمایند و گرنه چله شده و کارشان بسته می‌شود.
- * بچه‌ای که در حمام به دنیا بباید وسوسات پیدا می‌کند و تا آخر عمر این وسوسات با او می‌ماند.

- * اگر کسی در حمام بخوابد اجنه‌ها او را با یکی از افراد خودشان عوض می‌کند و در بیداری آن فرد مریض شده و نهایتاً می‌میرد.
- * قبل از طلوع آفتاب اگر کسی می‌خواهد وارد حمام شود باید که او لاً تنها داخل گرمخانه نرود و در ثانی بسم الله بگوید تا اجنه‌ها پراکنده شوند.
- * اگر کسی آشنایی را در حمام دید باید که یک کاسه آب گرم به شانه وی بریزد.
- * خوردن آب حمام شکون ندارد و باعث بیماری فرد می‌شود.
- * بچه‌ها و نوزادها را نباید در حمام تنها گذاشت و گرنه اجنه‌ها او را با پچه خودشان عوض می‌کنند.
- * اگر از گوشه‌های تاریک حمام کسی صدایت کرد بدان که اجنه‌ها هستند و بگو که نمی‌توانم بیایم و دارم نمک آسیاب می‌کنم!
- ضرب المثل هایی در باره حمام :
- * او غرو حمام‌دان نه او غرویار؟ حمام داشی!
- (دزد از حمام چه می‌قواد بدزد؟ آلا سنگ پا!)
- * پیشیک حمام‌اما گیرمز.
- (گربه داخل حمام نمی‌شود.)
- * حمام سوایله دوست تو تور.
- (با آب حمام برای خود دوست دست و پا می‌کند.)
- * حمام‌دان گله‌نین اری او لاسان، سفردن گله‌نین آروادی
- (شوهر کسی باشی که از حمام می‌آید، زن کسی باشی که از سفر می‌آید).
- * حمام‌دان گلیرسن؟ گشت ارین ائوینه.

پالتار یوماقدان گلیرسن؟ گئت دهدن ائوینه.

(از حمام می آیی؟ پس برو خانه شوهرت

از رختشويي می آيی؟ پس برو خانه پدرت)

* يوخسولون آريق جاني، ياريسي حمامدا چيركه گندهر

(تن لاغر آدم ندار، نصفش هم در حمام به چرك آب می رود)

* حاماما گيرهن ترلهير.

(کسی که وارد حمام بشود عرق می کند)

* حمامين بو قاپوسوندان گير او قاپوسوندان چيخ.

(از اين در حمام داخل شو، از آن در حمام خارج شو)

* حمامين پينتى سى تون آنبارچى سى دىن.

(کثيفترين فرد حمام تون انبارچى حمام است)

* ناپاک او لانى حمام پاك ائيله منز.

(کسی که ناپاک است حمام او را پاك نمی کند)

* دهوهيده دئنيلر هاردان گليرسن؟ دئنى حمام دان.

دئنى لر بللى دير گول پاچالار دان.

(به شتر گفتند از کجا می آيی؟ گفت از حمام.

گفتند معلوم است از پاهای مثل گل و تمیزت!)

* کچل یویوندون؟ بعلی! هم یویوندوم هم باشيمى داراديم.

(کچل حمام كردى؟ بعله! هم حمام كردم هم موهايم راشانه زدم)

* خزنه يه توپوره نين اوز ساققالينا يايپيشار.

(کسی که به خزینه تف بياندازد به ريش خوش می چسبد)

* داشيمسا سو ايله حمام او لمان.

(با آبى که کاسه کاسه آورده می شود حمام نمی شود)

- * گونو خوش گئچه ن حمامدا بلی اولار.
- (کسی که روزگارش خوش می‌گزرد در حمام معلوم می‌شود)
- * نه حمام نه تاس؟
- (چه حمامی؟ چه تاسی؟)
- * یوخسول ایله وارلی حمامدا بلی اولماز.
- (آدم ندار و دارا در حمام معلوم نمی‌شوند)
- * یای دا حمام قیشدا دومان نه لازیم؟
- (در تابستان حمام در زمستان بوران به چه درد می‌خورد؟)
- * سیچان حمامدان نه آپارار؟
- (موش از حمام چه می‌تواند ببرد؟)
- * حمامدا او خویانین سسی او زونه خوش گلر.
- (کسی که در حمام آواز می‌خواند صدایش برای خودش خوش می‌آید)
- * شهریلی نین شیری کتلی نین کیری حمامدا گئدهر، گوزهله
چیرکین او ندا بلی اولار.
- (آرایش شخص شهرنشین و چرك شخص روستانشین در حمام زایل می‌شود و زشت و زیبا در این حال مشخص می‌شود)
- * شهر قیزی حمام دئیه ر آغلایار، کتلی قیزی خرمن دئیه ر آغلایار.
- (دختر شهری حمام حمام می‌گوید و گریه می‌کند، دختر روستایی خرمن خرمن می‌گوید و گریه می‌کند)
- * کوهنه حمام کوهنه تاس.
- (حمام کهنه - تاس کهنه)
- * حمام دامی یاتاندا توز قوبیمان.

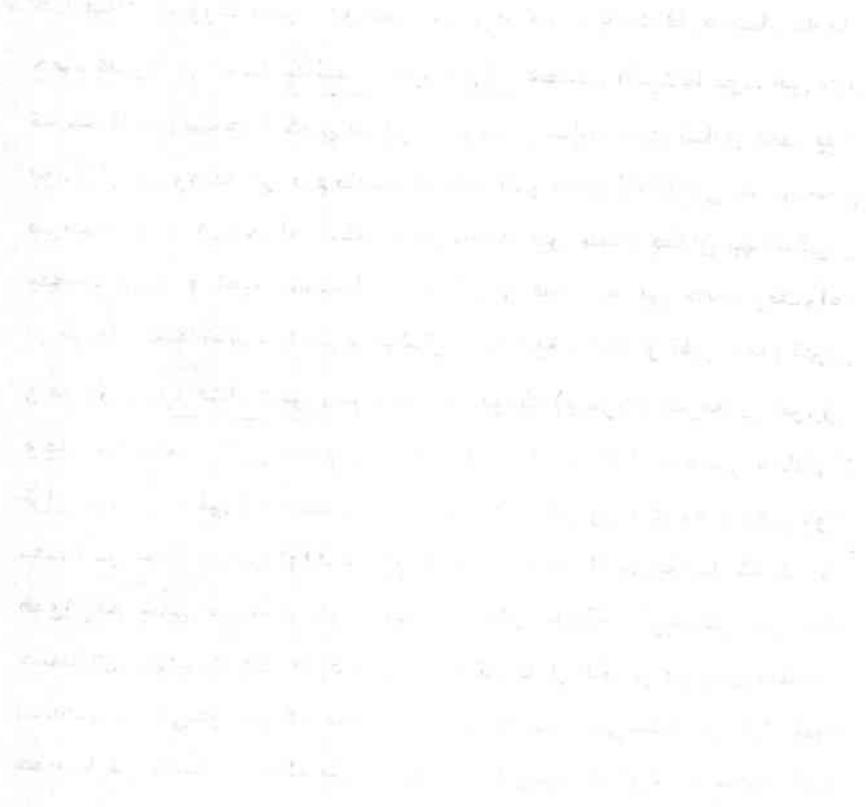
(وقتی سقف حمام می‌خوابد گرد و خاک بلند نمی‌شود)

* کاسیب! نه واخت حماماما گئدهرسن؟ بایرامدان بایراما! دئسنه سو

بولبولی سن!

(ندار! کی به حمام می‌روی؟ از این عید به آن عید! پس بگو بلبل آبی

هستی!)^۱

۱. (سو بولبولی معنای دو پهلویی دارد و به دو مفهوم اردک و قورباغه اطلاق می‌شود.
در حالت طعن و کنایه به مفهوم قورباغه نزدیک تر است)

حمام‌های اقلیت‌های مذهبی

همزیستی برادرانه مردمان منطقه آذربایجان با اقلیت‌هایی که گاه ساکن منطقه و گاه به عنوان کارگران فصلی و یا مهاجرانی موقت به منطقه می‌آمدند، ایجاد می‌نمود که حمام‌هایی هم برای آن‌ها در نظر گرفته شود. چرا که بر اساس شرع مقدس اسلام این امر باید که به صورت جدایانه‌ای صورت بگیرد. در شهر تبریز سابقاً تنها یک فقره حمام به نام حمام فیروز در محله بوروخ لار مختص اقلیت‌ها بود. این گذر که حد فاصل مسجد ائمجه تبریز تا ترمینال سابق بود، شامل هفت پیچ بود و از این رو به این نام نامیده می‌شد. اکثر مهاجران اقلیتی به این محل می‌آمدند و از این حمام استفاده می‌کردند. این حمام چندان بهداشتی و مناسب نبود و تنها اقلیت‌های کمدرآمد و فقیر به این حمام رفت‌وآمد می‌کردند. اقلیت‌های مرفه‌تر و پولدارتر به شیفت بعد از ظهر حمام تهران واقع در درب مهاد میهن مراجعه می‌نمودند (چهارراه شریعتی امروز).

وجه استحمام در این حمام در سال‌های ۱۲۵۰ - ۱۳۰۰ شمسی معادل ۳ قران بود در حالی که وجه استحمام در حمام فیروز تنها ده شاهی بود. بعدها در محله بارون آواک تبریز حمامی مختص اقلیت‌ها ساخته شد که هنوز هم باقی می‌باشد. در سایر شهرهای منطقه آذربایجان در کنار حمام‌های عادی به چند فقره نمره و دوش که از هشتی ورودی منشعب شده‌اند بر می‌خوریم که محل استفاده اقلیت‌ها می‌باشد. از این فقره حمام‌ها در همدان - سلماس - خوی و اورمیه می‌توان مشاهده کرد.

اقلیت‌های مذهبی حتی اگر شناخته شده هم نبودند باز هم به حمام‌های مسلمانان رفت و آمد نمی‌کردند و خودشان مراعات این امر را می‌نمودند. قابل ذکر است که ایجاد حمام‌های خانگی در منطقه آذربایجان، خارج از

محافل پادشاهی و امرایی، ابتداءاً توسط همین اقلیت‌ها شروع گردید. این حمام‌ها اغلب به صورت وان‌هایی چوبی یا فلزی تکنفره بودند که به هر نقطه‌ای از منزل قابل حمل بود و به نسبت فصل سال در حیاط یا در زیرزمین قرار می‌دادند و داخل آن را از آب گرم پر کرده و درون آن استحمام می‌نمودند. بر خلاف مسلمانان که شرط پاکی مطلق را در جاری نمودن آب از سر تا پا در سه مرحله می‌دانند، اقلیت‌ها چنین شرطی ندارند. برخی از کنسولگری‌های موجود در شهرهای منطقه شمال‌غرب، داخل کنسولگری حمام‌هایی مخصوص به خود داشتند و از آن‌ها استفاده می‌نمودند. مراجعة افراد عادی حتی از اقلیت‌ها هم به این حمام‌ها و استخرها ممنوع بود. به هر حال از نظر معماری حمام‌های اقلیت‌ها نیز شامل معماری مناطق سرسییر بود و چندان تفاوتی با حمام‌های ساکنان منطقه نداشت.

بخش هفتم

حمام‌های تاریخی

چنان‌چه قبلاً نیز ذکر گردید حمام‌ها به جهت ارتباط مستقیم با آب و بخار آب زودتر از سایر بنای‌ها دستخوش تخریب و افتادگی می‌گردند. از این رو حمام‌های تاریخی هرچند که در محل حمام‌های سابق بر پا گردیده‌اند اما دسترسی به تاریخ اولیه و نخستین سال ساخت آن‌ها مشکل می‌نماید و هیچ تاریخ قطعی را برای آن‌ها نمی‌توان تخمین زد. فلذا در این بخش تا حد امکان به حمام‌های تاریخی منطقه شمال‌غرب کشور که عمدتاً منطقه سردىسیر تلقی می‌گردد اشاره گردیده است. به یقین این آمار تمامی حمام‌های تاریخی نیست و چه بسا حمام‌هایی که هنوز ناشناخته‌اند.

فهرست حمام‌های گردآوری شده در این مجموعه به شرح ذیل می‌باشد:

- ۱ آخونی - تبریز
- ۲ آخوند - قزوین
- ۳ آخوند - اورمیه
- ۴ آقا حمامی - اسکو
- ۵ آقا نقی - اردبیل
- ۶ آقا میرفتح - تبریز
- ۷ ابراهیم‌آباد - اردبیل
- ۸ ارک - تبریز
- ۹ ارمی حمامی - تبریز
- ۱۰ اسد بیگ - تبریز
- ۱۱ اسفهلان - اسکو
- ۱۲ اسکندان - اسکو
- ۱۳ ائل حمامی - خوی
- ۱۴ اکیز حمام - شبستر
- ۱۵ امامزاده - خوی
- ۱۶ امیر افخم - همدان
- ۱۷ امیر کبیر - میانه
- ۱۸ امجد - قزوین
- ۱۹ امیر - قزوین
- ۲۰ اوچ توکان - اردبیل
- ۲۱ اهراب - تبریز
- ۲۲ بالا آقا - تبریز

- ۲۳ بالا حمام - تبریز
- ۲۴ بایرام (ائل) - اسکو
- ۲۵ باقر بیگ - تبریز
- ۲۶ بهار - تبریز
- ۲۷ بلور - قزوین
- ۲۸ بولاق لی - قزوین
- ۲۹ بهمن میرزا - تبریز
- ۳۰ بیگلر بیگی - تبریز
- ۳۱ پور نادر - پلدشت
- ۳۲ پیر زرگر - اردبیل
- ۳۳ پیر (حاجی رحیم) - اردبیل
- ۳۴ پیر عبدالملک - اردبیل
- ۳۵ تُرک - میانه
- ۳۶ تجلی - اورمیه
- ۳۷ تسوج - شبستر
- ۳۸ داداش - تبریز
- ۳۹ دروازه - تبریز
- ۴۰ دو قلعه - تبریز
- ۴۱ دویمه ج - قزوین
- ۴۲ دوهچی حمامی - تبریز
- ۴۳ رسول سلطان - تبریز
- ۴۴ زندان - اردبیل
- ۴۵ زینال - اردبیل

- ۴۶ جلفا - جلفا
- ۴۷ جلال - سراب
- ۴۸ جهانگیر خان - تبریز
- ۴۹ حاج ابراهیم - زنجان
- ۵۰ حاج اسماعیل - تبریز
- ۵۱ حاج داداش - زنجان
- ۵۲ حاج شیخ - اردبیل
- ۵۳ حاج شیخ جعفر - تبریز
- ۵۴ حاج فتح الله - بناب
- ۵۵ حاج محمد رحیم - قزوین
- ۵۶ حاج موسی - مرند
- ۵۷ حاج میرزا کریم - قزوین
- ۵۸ حاجی باقر - تبریز
- ۵۹ حاجی رضا - تبریز
- ۶۰ حاجی صدرالدوله - تبریز
- ۶۱ حاجی کاظم - تبریز
- ۶۲ حاجی نصیر - تبریز
- ۶۳ حاجی موسی خان - تبریز
- ۶۴ حاجی محسن - اردبیل
- ۶۵ حاجی محمد صادق - تبریز
- ۶۶ حاجی محمد صالح - تبریز
- ۶۷ حاجی مطلب خان - تبریز
- ۶۸ حاجی مطلب - تبریز

- ۶۹ حسینیه اعظم - زنجان
- ۷۰ حمام داران - جلفا
- ۷۱ حکم آباد - تبریز
- ۷۲ حور - نمین
- ۷۳ خان - تبریز
- ۷۴ خان بیگ - اورمیه
- ۷۵ خواجه نصیر - مراغه
- ۷۶ چهار سوق - مراغه
- ۷۷ چهار سو - آذرشهر
- ۷۸ چرنداب - تبریز
- ۷۹ چهار فصل - اراک
- ۸۰ سالار - زنجان
- ۸۱ ستوباد - آذرشهر
- ۸۲ سراب - سراب
- ۸۳ سردار - تبریز
- ۸۴ سربازخانه - تبریز
- ۸۵ سردشت - سردشت
- ۸۶ سرچشمه - اردبیل
- ۸۷ سرهنگ - تبریز
- ۸۸ سید - تبریز
- ۸۹ سیدلر - تبریز
- ۹۰ سید حمزه - تبریز
- ۹۱ سید گلابی - تبریز

- سعدي - زنجان - ۹۲
 سعديه - قزوين - ۹۳
 سولا - نمين - ۹۴
 سينا - زنجان - ۹۵
 شازدا حمامى - تبريز - ۹۶
 شالچى لار - تبريز - ۹۷
 شاوا - تبريز - ۹۸
 شاه عباسى - تاکستان - ۹۹
 شهريار - تبريز - ۱۰۰
 شيخ - سلماس - ۱۰۱
 صارم لشگر - قزوين - ۱۰۲
 صفائ قزوين - ۱۰۳
 صفوويه - اردبيل - ۱۰۴
 عدل - مشگين شهر - ۱۰۵
 على مصطفى - اورميه - ۱۰۶
 فرمانفرما - تبريز - ۱۰۷
 فير هروق - خوي - ۱۰۸
 قاراجا - اورميه - ۱۰۹
 قارا چاي - جلفا - ۱۱۰
 قارا چايلى ابراهيم هادى - جلفا - ۱۱۱
 قالا - همدان - ۱۱۲
 قاضى - مرند - ۱۱۳
 قاضى - تبريز - ۱۱۴

- ۱۱۵- قیان - شاهیندژ
- ۱۱۶- قجر - قزوین
- ۱۱۷- قجر - اورمیه
- ۱۱۸- قنبر عمی - شبستر
- ۱۱۹- قوشادام - قزوین
- ۱۲۰- قوشادام - زنجان
- ۱۲۱- قوشالار - اهر
- ۱۲۲- قیاس - تبریز
- ۱۲۳- قیرمیزی گول - آذرشهر
- ۱۲۴- قیصریه - زنجان
- ۱۲۵- کدخداباشی - تبریز
- ۱۲۶- کردشت - جلفا
- ۱۲۷- کریم خان - تبریز
- ۱۲۸- کلانتر - تبریز
- ۱۲۹- کهنمو - اسکو
- ۱۳۰- کنه حمام - آذرشهر
- ۱۳۱- کنه حمام - اردبیل
- ۱۳۲- گرماب - تبریز
- ۱۳۳- گلستان - اسدآباد
- ۱۳۴- گلین تپه - مرند
- ۱۳۵- لج - مهاباد
- ۱۳۶- لیلآوا - تبریز
- ۱۳۷- لیوارجان - مرند

- ۱۳۸ - مات قالاسان - تبریز
- ۱۳۹ - ماکو - ماکو
- ۱۴۰ - مجتهد - شبستر
- ۱۴۱ - محمود بهادری - اسکو
- ۱۴۲ - محمد بیگ - خوی
- ۱۴۳ - مستشار - تبریز
- ۱۴۴ - مشیر نظام - تبریز
- ۱۴۵ - ملا غفور - تبریز
- ۱۴۶ - ملا هادی - اردبیل
- ۱۴۷ - منصوریه - اردبیل
- ۱۴۸ - مهدی خان - تبریز
- ۱۴۹ - مهرآباد - بناب
- ۱۵۰ - میلان - اسکو
- ۱۵۱ - میرلی - زنجان
- ۱۵۲ - میرزا ایمان - اردبیل
- ۱۵۳ - میرزا احمد - تبریز
- ۱۵۴ - میرزا رحیم - قزوین
- ۱۵۵ - میرزا رسول - مهاباد
- ۱۵۶ - میرزا حسینعلی - تبریز
- ۱۵۷ - میرزا منجم باشی - تبریز
- ۱۵۸ - میرزا محمود سرکاری - تبریز
- ۱۵۹ - میرزا نصرالله - تبریز
- ۱۶۰ - ناغازا خانا - تبریز

- ۱۶۱ - ناظم التجار - تبریز
- ۱۶۲ - نخست - تبریز
- ۱۶۳ - نصرالله خان - تبریز
- ۱۶۴ - نصر - اردبیل
- ۱۶۵ - نظافت - تبریز
- ۱۶۶ - نعمت آباد - باسمنج
- ۱۶۷ - نوبر - تبریز
- ۱۶۸ - نوبهار - عجبشیر
- ۱۶۹ - نمین - نمین
- ۱۷۰ - نیارق - نمین
- ۱۷۱ - وزیر - تبریز
- ۱۷۲ - وزیر - قزوین
- ۱۷۳ - وکیل - اردبیل
- ۱۷۴ - یساول - اردبیل
- ۱۷۵ - یعقوبیه - اردبیل

آخونی - تبریز

بنای حمام آخونی در محله آخونی تبریز جنب مسجد آخونی قرار داشت. از بناهای صفوی به شمار می‌رفت. در جریان شهرسازی حمام به ساختمان‌های مسکونی تبدیل شده است.

آخوند - قزوین

در میدان آخوند قزوین قرار دارد. یک باب مسجد و مدرسه نیز به همین نام در کنار حمام قرار دارد. در دوران پهلوی مرمت شده است. ساختمان حمام به دوران صفویه می‌رسد. در تعمیرات حمام تغییراتی در بنای ظاهری آن صورت گرفته است.

آخوند - اورمیه

در محل بازار قدیمی شهر اورمیه در راسته حاجی میرزا حسین آقا به بنای قدیمی گرمابه آخوند برمی‌خوریم که تاریخ ساخت آن به دوران قاجار می‌رسد. گرمابه به واسطه موقعیت محل، پلان منظمی ندارد و کف آن ۲/۸۰ سانتی‌متر از کف خیابان پایین‌تر است. ورودی شش پله سنگی دارد و رخت‌کن آن مربع شکل است. گنبدی بر روی رخت‌کن واقع است و بر روی قوس‌های شاخ بزی شکل متعدد در فاصله دیواره و گنبد سوار شده است. گرمانه نیز گنبدی آجری دارد. پی‌های بنا سنگ لاشه‌های محلی است و با ملات ماسه و آهک عایق‌بندی شده‌اند. بقیه دیواره‌ها آجری است که در ابعاد ۲۰*۲۰ بريده شده‌اند. محل خزینه آب سرد آن امروزه به دوش تبدیل شده است. حمام تزئین خاصی ندارد. فاصله آجرها با ملات گچ

دستکوب، زهبدی شده است. این بنا در سال ۱۳۶۶ بر اثر حمله هوایی‌های عراقی تخریب و مجدداً تعمیر و بازسازی شد. امروزه به صورت گرمابه عمومی مورد استفاده واقع است.

آقا حمامی - اسکو

حمام آقا حمامی اسکو در میدان قدیم این شهر واقع است. بنا متعلق به دوران قاجار است و به شماره ۹۴۷۶ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

آقا نقی - اردبیل

حمام آقا نقی اردبیل در پلان کلی شباهت به حمام آشیخ همین شهر دارد. تاریخ بنا به قرن هفتم هجری و شاید هم دورتر از آن می‌رسد. معماری پیش از صفویه در بنا مشاهده می‌گردد. این حمام که در میدان عالی قاپوی اردبیل واقع شده است از مجموعه ارک اردبیل به شمار می‌رود. این حمام امروز تبدیل به موزه مردم‌شناسی شده است.

آقا میرفتاح - تبریز

بنای حمام آقا میرفتاح در قسمت جنوبی بازار چه صفی - بازار تبریز - قرار دارد. مسجد ضمیمه آن مسجد کچل‌لر می‌باشد. بنا به دوره قاجار تعلق دارد. با تعمیرات متعددی که در آن صورت گرفته است امروزه حمام سالم به نظر می‌رسد معهذا بسته است و از آن استفاده نمی‌شود.

ابراهیم‌آباد - اردبیل

حمام ابراهیم‌آباد در محله ابراهیم‌آباد اردبیل واقع شده است. مسجد ابراهیم‌آباد - پل ابراهیم‌آباد که بر روی رودخانه بالیقلی (بالخلو) این شهر واقع شده است، همگی از مجموعه بافت تاریخی محله ابراهیم‌آباد به شمار می‌روند. بنها متعلق به دوران صفویه می‌باشند.

ارک - تبریز

حمام ارک تبریز از جمله بناهای درون ارگ علیشاه بود که آب آن توسط کوره آهنگران گرم می‌شد و از ضمایم ارگ به شمار می‌رفت.

ارمنی حمامی - تبریز

حمامی بود که مخصوص ارامنه بود و محل آن در نقشه دارالسلطنه تبریز محله مهادمیهن - محله ارامنه بوده است. امروزه از این حمام اثری باقی نمانده است. احتمالاً در مسیر گجیل و بازار بوده است.

اسد بیگ - تبریز

بنای حمام اسد بیگ به انضمام مسجد آقالار در سهراهی خیابان ثقه‌الاسلام - محله سرخاب واقع بود. این حمام تا دوران پهلوی باقی بود و مورد استفاده اهالی محل بود. اخیراً تخریب گردیده و به جای آن ساختمان‌سازی شده است.

اسفهلان - اسکو

حمام اسفهلان اسکو که در محل روستای اسفهلان از توابع اسکو واقع شده است. تعلق به عصر صفوی دارد. بنای حمام را به حسن پاشای عثمانی نسبت می‌دهند که در زمان جنگ‌های ایران و عثمان به مدت شش ماه در این منطقه اقامت داشتند و بنای حمام را در آن دوران نهاده‌اند. حمام که در عصر قاجار دوباره مرمت شده است نسبت به دیگر حمام‌های تاریخی یک ویژگی خاص دارد و آن مصالح به کار رفته در آن است که تماماً از قلوه سنگ‌های محلی استفاده شده است. این بنا که از ویژگی تمامی بناهای مناطق کوهستانی و سردسیر برخوردار است در ابعاد دوازده متر در بیست متر می‌باشد. قسمت پایین دیوارهای از ملات آهکی آبی پوشیده شده است و قسمت‌های بالایی دیوارهای از گل آهک اندوده شده است. سقف حمام کماکان غیرمسطح است ولی طاق‌ها و گنبدهای آن غیرقرینه‌ای و در ابعاد و اشکال مختلفی از هم ساخته شده‌اند. تعجیل در ساخت بنا مشخص می‌باشد معهداً در دوره‌های بازسازی نیز پلان اصلی و ابتدایی آن دست‌نخورده باقی مانده است. این بنا به شماره ۱۴۹۴۴ در فهرست آثار تاریخی به ثبت رسیده است.

اسکنдан - اسکو

حمام اسکندان در اسکو واقع است و از بناهای دوران قاجار شمرده می‌شود. بنا تقریباً سالم بوده و به شماره ۱۹۲۳۱ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

ائل حمامی - خوی

از مجموعه ارگ قدیمی خوی چند فقره حمام نیز وجود دارد که یکی از آن‌ها ائل حمامی می‌باشد.

اکیز حمام (دوقلو) - شبستر

بنای حمام دوقلو شبستر به شماره ۸۳۹۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. بنا متعلق به دوران قاجار می‌باشد.

اماوزاده - خوی

امیر افخم - همدان

گرمابه امیر افخم همدان در داخل قلعه امیر افخم ساخته شده است و ساخت بنا در دوره قاجار صورت گرفته است.

امیر کبیر - میانه

حمام امیر کبیر در روستای تورکمانچای میانه واقع می‌باشد و حمام سنگی است. بنا در دوره قاجار مرمت شده است. تاریخ بنا صفوی است.

امجد - قزوین

حمام امجد قزوین در خبابان سپه این شهر واقع است و از بناهای دوران قاجار به شمار می‌رود.

امین - قزوین

حمام امین قزوین در بافت قدیمی این شهر - خیابان فردوسی - واقع شده است. بنای حمام تعمیراتی پذیرفته و فعلًا قابل استفاده می باشد.

اوج توکان - اردبیل

گرمابه اوج توکان اردبیل در محله اوج توکان این شهر واقع شده است. ورودی حمام به صورت شش ضلعی است که در هر شش ضلع آن شش طاقچه قرار دارند. در ضلع ورودی آن طاقچه به صورت در ورودی تا کف هشتی پایین آمده است. فضای سرбینه به صورت چهار طاق عریض و کم عمق است که طاق ها بر روی ستون ها قرار گرفته اند. بنای گرمخانه هشت ضلعی است و طاق های کروی تا پایین گنبد کشیده شده اند. آنچه در این حمام قابل تأمل است نقاشی های زیبای اسلامی گل و بوته در جای جای دیوارهای آن است که در برخی از دیواره های رختکن به صورت تزییقی ساده طراحی شده است. در میان گل و بوته ها تصاویری از صحنه های تشریفاتی نیز طراحی شده است که اغلب شامل تصاویر خادمان و خدمتکاران است. در محوطه گرمخانه طراحی هایی از ترنج - گل های شاه عباسی - گلبرگ های ریز به صورت رنگ بندی زیبا و طراحی های زیباتری وجود دارند. بنا نیازمند تعمیر و بازسازی اساسی است.

اهراب - تبریز

بنای حمام اهراب که امروزه تبدیل به ساختمان شده است در محله اهراب - جنب مسجد شاوا ساخته شده بود. تاریخ بنا به دوره صفویه می‌رسید.

بالا آقا - تبریز

حمام بالا آقا در دوره قاجار در نقشه دارالسلطنه تبریز از جمله حمام‌های محله درب باغمیشه تصویر گردیده است. متأسفانه امروزه اثری از آن دیده نمی‌شود.

بالا حمام - تبریز

(یک و دو)

در شهر تبریز دو فقره حمام به نام بالا حمام (حمام کوچک) وجود دارد که یکی از آن‌ها در محله خیابان واقع است و تا چندین سال پیش قابل استفاده بود. اطراف گرمخانه این حمام به دوش‌هایی تبدیل شده است و قسمتی از سقف آن مسطح گردیده است.

حمام دوم در محله شتربان، جنب بقعه سیدابراهیم واقع است و در زمان تعریض خیابان شمس تبریزی اعم قسمت‌های آن در مسیر خیابان قرار گرفت و قسمت باقیمانده تا مدت‌ها به صورت مخربه‌ای بود که بعداً تملک گردیده و در آن خانه‌سازی شد.

بایرام (ائل) - اسکو

بایرام حمامی و یا ائل حمامی از بنایهای دوران قاجار اسکو به شمار می‌رود. این حمام به شماره ۱۴۷۹۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

باقر بیک - تبریز

حمام باقر بیک که امروزه به نام حمام پل سنگی نامیده می‌شود در محله پل سنگی تبریز مشرف به بازارچه پل سنگی - جنب مسجد پل سنگی واقع شده است.

بهار - تبریز

حمام بهار تبریز که در برخی از متون آن را حمام ملا غفور نیز قید نموده‌اند در محله حکم‌آباد تبریز جنب مسجد میلای (مسجد سفید) واقع شده است. بنای حمام بهار متعلق به دوره قاجار می‌باشد و مصالح آن آجر و سنگ می‌باشد. ملات به کار رفته در بنا در پایه‌ها و آزاره‌ها ساروج است و در طاق و گنبد گچ است. فاصله هشتی ورودی حمام با سربینه با ۱۲ عدد پله پیموده و پایین می‌رود. عمق بنا $\frac{3}{5}$ متر از کف خیابان است. حمام بهار امروزه به عنوان حمام سونا مورد استفاده اهالی است. این بنا به شماره ۱۰۴۶۸ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

بلور - قزوین

حمام بلور قزوین در وسعتی به اندازه ۱۲۰۰ مترمربع در محله آخوند این شهر واقع است. بنا متعلق به عصر صفوی است. پلان بنا با ۱۳ پله تا گرمانه ادامه دارد. حوض داخل سربینه لوزی شکل و سنگی است. در زیر گنبد سربینه چهار لایه نقاشی وجود دارد.

بولاقلی - قزوین

حمام بولاقلی قزوین از ملحقات مسجد حیدریه این شهر می‌باشد که امروزه به نام حمام بلاگی نامیده می‌شود. حمام تغییر کاربری داده شده است.

بهمن میرزا - تبریز

حمام بهمن میرزا در محله باغ شمال تبریز - (کوچه شهید دل حامد) قرار داشت که امروزه تبدیل به ساختمان شده است. بنا آخرین بار در عهد قاجار تعمیر یافته بود.

بیگلر بیگی - تبریز

حمام بیگلر بیگی در محله مهادمیهن تبریز قرار داشت و اخیراً تبدیل به ساختمان شده و نیمی از آن نیز در خیابان امین ادغام شده است.

پورنادر - پل دشت

پیرزرگر - اردبیل

وروی ساده و بی‌آلایش حمام پیرزرگر با راهرویی ساده ما را به حمامی زیبا و باشکوه که حکایت از ذوق و هنر مردمان منطقه دارد، راهنمایی می‌کند. پس از عبور از این راهروی مستطیل شکل به میان دری می‌رسیم و از آن وارد رختکن می‌شویم. رختکن هشت‌ضلعی است که سقف آن گنبدی مدور با نورگیرهایی در نوک گنبد و به صورت مساوی در فاصله‌ای از نوک تعبیه شده‌اند. اطراف رختکن با سکوهایی آراسته شده‌اند. بخش شاهنشین رختکن از جنس سنگ و نوع تراش خورده و طرح دار آن است. در کانون این هشت‌ضلعی حوضی سنگی جای‌سازی شده است. این حوض دارای چهار بازوی سنگی است که با پله‌هایی به طرف شاهنشین هدایت می‌شود. سقف این قسمت از رختکن دارای نقاشی‌های زیبایی است که با نواری از گل و بوته‌های تکراری قاب گرفته شده است. این نوار نقاشی در سایر قسمت‌های رختکن نیز ادامه یافته است. بدین ترتیب که نوار نقاشی از پایین تا به انتهای آویزهای گنبد و از بالا تا به عرق‌چین گنبد ادامه یافته است. درون قاب گنبد اصلی رختکن به صورت ترمه بوته‌ای بزرگ به چهار قسمت مساوی تقسیم شده است. درون این چهار قسمت تصاویری زیبا از ملائک و گل و بوته‌های اسلامی طرح‌بندی شده است. نزدیکترین قسمت به عرق‌چین و نورگیر گنبد تعداد شانزده ردیف آویز طرح دار به صورت گردنبندی (نیم دایره) طرح‌ریزی گردیده است. متن داخل این آویزها باز از طرح‌های گل و بوته لبریز است.

فاصله بین آویزها و ردیف‌های نواری طرح، صحنه‌هایی مجلسی نقاشی شده‌اند. از این قسمت به بعد بقیه آویزها و چهار فیل گوش زیر گنبد‌ها سفیدکاری شده‌اند و شاید نقاشی‌هایی در زیر آن‌ها مدفون گردیده‌اند. در شاهنشین سمت راست نقاشی‌هایی به جا مانده است که این بخش با دیواری نوساز از رختکن جدا شده است و فعلًا به عنوان انبار مصالح به کار می‌رود هرچند که نقاشی‌های روی دیوار آن کماکان پا بر جا هستند. داخل گرمخانه حمام دارای چهار طاق بلند با آویزهای متعددی است. گنبد میان گرمخانه نسبت به وسعت حمام بسیار کوچک به نظر می‌رسد (۴*۵ متر) که البته با توجه به آبوهواه منطقه معمولی به نظر می‌رسد. طاق‌های کوچک در سرتاسر گرمخانه پراکنده‌اند. دیوار خزینه آب گرم نیز دارای طاقی کوچک و آجری است. ورودی خود گرمخانه نیز طاق‌نمای کم‌عمق آجری دارد. تاریخ بنا به عهد صفویه می‌رسد.

پیر (حاج رحیم) - اردبیل

گرمابه پیر اردبیل در محله سرچشممه این شهر واقع است. اطلاق نام پیر بر این حمام به واسطه مزار پیری است که در زاویه بنای حمام واقع شده است. بنا که در دوره قاجار تعمیر اساسی یافته است شامل هشتی ورودی است که امروزه به صورت مغازه‌ای تغییر یافته است. بقیه قسمت‌های حمام مثل سابق باقی می‌باشد. رختکن حمام پیر دارای چهار طاق کامل است که بر روی چهار ستون سنگی آن استوار شده‌اند. فاصله ستون‌ها از یکدیگر شش متر است. گرمخانه نیز دارای یک گنبد کروی آجری با نورگیرهایی کوچک در ناحیه عرق‌چین آن است.

پیر عبدالملک (میرزا حبیب) - اردبیل

بنای گرمابه پیر عبدالملک در محله پیر عبدالملک اردبیل واقع شده است. بنا صفوی است و در دوره قاجار توسط میرزا حبیب نامی بازسازی و راه اندازی شده است که به نام وی نیز شناخته می شود. پلان عادی حمام با رختکنی چهار طاق و گنبده کروی بر روی رختکن مشاهده می شود. میان در رختکن و گرمخانه دارای سکوهاي سنگي در طرفين است. در هر دو قسمت ورودي و خروجي ميان در، درهایي چوبی و سنگين قرار دارند تا تعادل هوای گرمخانه و بیرون حفظ شود. محوطه گرمخانه با طاق نماهای پوشیده شده است که گوشوارهای حد فاصل طاقها با آویزهای متعددی آذین بندی و طراحی شده اند. بر روی گرمخانه یک گنبده کوچک کروی قرار گرفته است. نقاشی هایی بر روی تمامی دیوارهای گرمابه پیر عبدالملک کشیده شده اند که برخی کماکان به همان صورت اولیه باقی مانده اند.

ترک - میانه

حمام ترک میانه در بیست و سه کیلومتری شمال میانه در روستای ترک واقع است. بنا در میدان اصلی روستا که به میدان (داش مئیدانی) نامیده می شود واقع است. مسجدی نیز به همین نام در این میدان قرار دارد. بنا متعلق به دوران قاجار است.

تجلی - ارومیه

تسوچ - شبستر

حمام اصلی تسوچ از توابع شبستر، متعلق به دوران قاجار و هنوز مسورد استفاده اهالی است. این حمام به شماره ۱۳۸۴۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

داداش - تبریز

از حمام‌های دوره صفوی تبریز است. در خیابان فردوسی امروزی قرار داشت و از ضمایم مسجد استاد و شاگرد به شمار می‌رود. امروزه تبدیل به ساختمان شده است.

دروازه - تبریز

حمام دروازه در محل دروازه سابق درب گجیل قرار داشت. نیمی از آن تبدیل به انبار گردیده و بقیه مخروبه رها شده است.

دو قلعه - تبریز

در محل کنونی چهارراه فلسطین (ناصر آغزی) بنای متروک نیمه مخروبه حمام دو قلعه واقع شده است. بنا از آثار دوران قاجار است.

دویمه ج - قزوین

از ملحقات بازارچه آمعصوم قزوین یکی هم حمام دویمه ج این شهر است.
حمام دوران قاجاری است.

دهوهچی حمامی - تبریز

حمام دوهوهچی تبریز که به نام حمام شتربان قید گردیده است در محله دوهوهچی تبریز، داخل سامان مئیدانی، بازارچه دوهوهچی واقع شده است. این حمام تا چندین سال پیش با تغییرات و تعمیراتی که در آن صورت گرفته بود کار می‌کرد ولی اکنون فاقد کاربری است. بنای آن به دوران صفوی می‌رسد و در دوره قاجار و پهلوی مرمت و بازسازی شده بود. تابلوی حمام به نام (گرمابه شتربان) هنوز هم باقی می‌باشد.

رسول سلطان - تبریز

حمام رسول سلطان از جمله حمام‌های قوشای تبریز بود که از تیول و لیعهد قاجار به شمار می‌رفت. یکی از درب‌های آن از سوی کوچه حرمخانه و دیگری از سوی درب باغمیشه (میدان دانشسرای جنب فرماندهی نیروی انتظامی) واقع بود. بخش مردانه تا بیست سال پیش فعال بود. اخیراً تبدیل به پاساژ گردیده است.

زندان - اردبیل

در محله زندان اردبیل واقع می‌باشد. نیمه مخروبه و متعلق به دوران صفوی است.

زینال - اردبیل

حمام زینال در محله عالی قاپوی اردبیل واقع است.

جلفا - جلفا

بنای حمام قدیمی جلفا در قسمت شرقی شهر جلفا در محوطه مابین راه آهن و گمرک واقع شده است. بنا شامل طاق‌های آجری و گنبدهای آجر ریسه‌ای است. ستون‌های واقع در محوطه سربینه و گرمخانه در سه قسمت ته ستون - ساق ستون و سرستون سنتگی است که بخش‌های سرستون آن‌ها مقرنس‌کاری می‌باشد. قوس‌های طاقی درون بنا، گنبدهای سقفی و دهنه رختکن حمام از آجرچینی‌های زیبایی برخوردار است. کلاً تأسیسات این حمام نسبت به بناهای مشابه وسیع و چشمگیرتر است و از زیبایی و ظرافت خاصی برخوردار است. آب‌وهوای معندل محل نیز در بقای بافت قدیمی حمام دخیل بوده است. این حمام به شماره ۲۵۲۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است و از جاذبه‌های گردشگری جلفا به شمار می‌رود.

جلال - سراب

این حمام متعلق به دوران قاجار است و به شماره ۴۱۹۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

جهانگیرخان - تبریز

حمام جهانگیرخان در محله دوهوچی تبریز - در محل میدان حسن پادشاه واقع شده است. دارای گنبدهای سالمی است که در مجموعه سه گنبد می‌باشند. از ضمائم کاروانسرای کشمش‌چی‌لر می‌باشد. بنای دوره قاجار است.

حاج ابراهیم - زنجان

گرمابه حاج ابراهیم زنجان در محل راسته بازار بالا - کوچه سقالر در ضلع جنوبی بازار بنا شده است. ورودی اصلی حمام رو به شمال است و درب بزرگ چوبی آن به هشتی کوچکی باز می‌شود که علاوه بر ورودی اصلی حمام، راه صعود به پشت‌بام حمام نیز از این مسیر است. نمای ورودی ساده و با سه پله به طرف پایین است که به هشتی مربع‌شکل وارد می‌شود. دو درب ورودی در این هشتی دیده می‌شود که درب غربی به راهرویی زانویی شکل باز می‌شود. انتهای این راهرو سربینه حمام است. طول راهرو $\frac{3}{8}$ و عرض آن $\frac{1}{28}$ است. سربینه حمام پلان مربع مستطیل دارد که از شمال به جنوب کشیده شده است. چهار دیوار قرینه‌ای در طرفین سربینه وجود دارد که در چهار جهت اصلی کارسازی شده‌اند. کف سربینه دو متر پایین‌تر از کف کوچه هست. مرکز سربینه دارای گنبد

بزرگ و آجرچین در میانی سقف است که با جرزهای جانبی متعددی به دیوارهای سرپینه چفت شده است. در مرکز گنبد نورگیر اصلی سرپینه وجود دارد. سه نورگیر دیگر کوچک نیز در اطراف گنبد وجود دارد. گرمخانه پلان مربع دارد و کف آن سنگفرش است و حوضهای سنگی کوچک در چند قسمت تعبیه شده است. مالک فعلی گرمابه سرمهیان است که نسل پنجم مالک قبلی آن است. بنا عام المنفعه و اوقافی است.

حاج اسماعیل - تبریز

حمام حاج اسماعیل در محل بازارچه حاج اسماعیل تبریز (محله مقصودیه) قرار داشت که امروزه تبدیل به ساختمان شده است و قسمتی از آن با بافت قدیم سنگکپزی شده است. از بناهای دوره قاجار است.

حاج داداش - زنجان

گرمابه حاج داداش زنجان در محل بازار بزرگ این شهر روبروی مسجد میرزاکی بنا گردیده است. محوطه حمام نزدیک به سه هزار مترمربع را شامل می‌شود که زیربنای کلی حمام ۴۰۰ مترمربع از این فضای اشغال کرده است. حمام از غرب به کوچه سیدلر و از شرق به سرای ملک متصل است. بانی حمام فردی به نام حاج داداش بوده است که با عنایت به سبک و شیوه بنا دوره آن به قاجار می‌رسد. ورودی بنا در ضلع شمالی و روبروی مسجد است و از دو لنگه درب چوبین به ضخامت ۳۰ سانتی‌متر تشکیل یافته است. گل‌میخ‌های آهنی و زیبای روی در و نیز گل‌میخ‌هایی که در جای جای حمام مورد استفاده بوده است بر زیبایی بنا افزوده است.

وروودی گرمابه هشتی هشت ضلعی است که دیوارهای آن تا ارتفاع ۲ متری از کف زمین با کاشی‌های سرامیکی پوشیده شده است. بر روی هشتی گنبدی با نورگیری در رأس آن با ارتفاع ۶۰ سانتی‌متر بر پا شده است. میان در هشتی و سربینه راهرویی است با سقف هلالی که ما را به سربینه گرمابه راهنمایی می‌کند. سربینه با پلان مربعی است که سقفی گنبدی سوار بر چهار ستون سربینه آن را می‌پوشاند. ستون‌ها از جنس سنگ تراویرتن سفید هستند که به صورت مارپیچی تراش خورده‌اند. کف سربینه با آجرهای چهارگوش پوشیده شده است. در وسط سربینه یک حوض سنگی هشت‌ضلعی جاسازی شده و بر بالای حوض گنبد اصلی سربینه با نورگیری در عرق‌چین آن واقع است. گنبد بر روی چهار طاق بزرگ قرینه سوار است. از ضلع جنوب‌غربی سربینه به طرف گرمخانه پنج پله سنگی وجود دارد. از ضلع غربی سربینه نیز راه صعود به پشت‌بام حمام واقع است. اطراف سربینه تخت‌های چوبی فراوانی دارد و دیوارهای محل نیز تزئیناتی دارد و نیز قاب عکس‌های قدیمی در آن دیده می‌شود. دالان پله‌ای در نهایت به گرمخانه مربع‌شکل حمام می‌رسد. ارتفاع گرمخانه تنها دو متر است و گنبد‌هایی نزدیک به سقف آن به تعدد وجود دارند. گنبد اصلی مرمری است و نورگیری دایره‌ای شکل در عرق‌چین آن و چهار نورگیر کوچک دیگر در اطراف آن به شکل زیبای هندسی تعبیه شده‌اند. در گوشه شمال‌شرقی گرمخانه دربی وجود دارد که سابقًا محل ورود به خلوتی گرمخانه بود و امروزه به سرویس بهداشتی تبدیل شده است. مصالح مورد استفاده در گرمابه آجرهای خشتی ۲۰*۲۰ است. ملات آن گچ-آهک و ساروج است. سنگ‌های تراویرتنی، کاشی‌های بی‌نقش و

ساده نیز در آن به کار رفته است. در بخش تزئینات البته کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ و آبی روشن - آبی سیر و زرد نیز دیده می‌شود. آب این حمام از سه فقره چاه آب مشرف بر خزینه آب سرد آن تأمین می‌شد که با سطل کشیده و در خزینه ریخته می‌شد. وسایل گرمایشی آن هیزم و کرمه (فضولات حیوانی) بوده است.

حاج شیخ - اردبیل

در کوچه عالی قاپوی اردبیل بنای حمام حاج شیخ این شهر واقع شده است. حمام تاریخی حاج شیخ که به دوران صفوی تعلق دارد ورودی ساده‌ای است که به هشتی زیبا و آجرکاری منظمی راه دارد. بر روی هشتی ورودی این حمام نیز استثناعاً گنبد کروی کوچکی قرار یافته است. محل سربینه حمام دارای چهار رواق مساوی است. ستون‌های سنگی که به صورت هشت‌ضلعی منظم تراش خورده‌اند طاق‌های جناغی سربینه را حمل می‌نماید. طاق‌های گرمانه نیز جناغی هستند و اندازه‌های آن‌ها با یکدیگر متفاوت می‌نماید. خزینه آب سنگفرش و دیواره‌های آن نیز سنگی تراش خورده مکعب‌شکل است.

حاج شیخ جعفر - تبریز

حمام حاج شیخ جعفر که به نام حمام حاجی احمد نیز قید گردیده است از ضمائم مسجد کبود تبریز است. حمام در دوران پهلوی آخرین مرمت را داشت که به حمام شهنا� تغییر نام یافت. بنا تقریباً سالم می‌باشد ولی

استفاده نمی‌گردد. محل آن ضلع شمال‌غربی مسجد - خیابان بهشتی امروزی است.

حاج فتح‌الله - بناب

حمام حاج فتح‌الله بناب از بناهای دوران قاجاری این شهر است. از ضمایم بازار مرکزی بناب به شمار می‌رود و به شماره ۳۸۲۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

حاج محمد رحیم - قزوین

حاج میرزا کریم - قزوین

حاجی باقر - تبریز

حمام حاجی باقر تبریز از ضمایم مسجد جامع تبریز بود که در جریان خیابان‌کشی راسته کوچه حذف شده است. از بناهای دوران قاراقویونلولار بود.

حاجی رضا - تبریز

حمام حاجی رضا که امروزه به نام حمام نظافت خوانده می‌شود از بناهای دوران قاجار است که در محله حکم‌آباد تبریز واقع است. بنا با تعمیرات و

تغییراتی سالم مانده است و امروزه به عنوان حمام عمومی مردانه در حال استفاده می‌باشد.

حاجی صدرالدوله - تبریز

حمام حاجی صدرالدوله از ضمائمه حرمخانه ولیعهد نشین تبریز بود که درب آن از میدان مشق بود. در زمان بنای فرمانداری تبریز (میدان شهدا) تخریب گردیده و ضمیمه بنا شده است.

حاجی کاظم - تبریز

در شهر تبریز به دو فقره حمام قدیمی به نام حاجی کاظم برمی‌خوریم. یکی در محله عمو زین الدین از ضمائمه مسجد و گورستان عمو زین الدین می‌باشد که در طرح تعریض گذر از بین رفته و معهذا نام کوچه هنوز (حمام کوچه‌سی) می‌باشد. حمام دوم در محله چوس‌دوزان است که در دوره پهلوی آخرین تعمیر را داشت و به نام حمام حاجی رضا نامیده شد. امروزه به عنوان انبار از آن استفاده می‌شود.

حاجی نصیر - تبریز

از حمام‌های قدیمی بازار تبریز بود که در بازارچه یخجال و از ضمائمه مدرسه و مسجد صادقیه بوده است. فعلأً تبدیل به مغازه‌هایی شده است.

حاجی موسی خان - تبریز (یک و دو)

دو فقره بنای حمام در تبریز به نام حاجی موسی خان وجود دارد. یکی از این بنها در خیابان ششگلان تبریز - کوچه آجان باشی واقع می‌باشد. حمام به صورت نیمه‌مخروبه است و دارای گنبدی آجری است. سنگ‌های به کار رفته درون حمام همگی سالم می‌باشند، چه در محوطه سرپینه و یا گرمخانه و یا خزینه آن.

حمام دوم در محدوده بازار تبریز، کوچه چهار منار (دارایی) واقع است. البته این حمام در متون تاریخی و تحقیقی قید شده است و محل آن پس از تغییراتی به انبار کالا تبدیل شده است. معهداً ابزار تزئینی و سنگی آن کماکان در گوشه و کنار این انبار به چشم می‌خورد. محوطه تون و خزینه‌ها به جهت تردد ماشین پر شده و آسفالت گردیده است.

حاج موسی - مرند

حمام حاجی موسی مرند از بناهای قاجار است و به شماره ۷۳۷۱ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

حاجی محسن - اردبیل

از حمام‌های قوشای اردبیل است. آخرین مرمت را در دوران صفویه داشت. بنا در کوچه ملا هادی اردبیل واقع می‌باشد. در بخش زنانه حمام نقاشی‌هایی در قسمت سرپینه هنوز مشاهده می‌گردد. (شرح کامل در ملاهادی - اردبیل)

حاجی محمدصادق - تبریز

حمام حاجی محمدصادق از بنایهای اصلی میدان قیصریه تبریز بود. حمام قوشما بود و درب‌های آن فاصله‌ای در حدود هشتاد متر (قطر فاصله‌ای) داشتند. در دوران پهلوی تخریب گردید و به جای آن سرای باقری (رنگچی بازار) ساخته شد.

حاجی محمدصالح - تبریز

حمام حاجی محمدصالح که در تاریخ ۱۲۹۷ هـ تجدید بنا شده است از ضمایم میدان مقصودیه می‌باشد که امروزه حاج جاببار نایب خوانده می‌شود. بنا امروزه به صورت مخربه درآمده است.

حاجی مطلب خان - تبریز

حمام حاجی مطلب خان از بنایهای دوران قاراقویونلولار می‌باشد که در دوران صفویه - قاجار و پهلوی مرمت گردیده است. در آخرین بازسازی نام آن به حمام خان تغییر یافته بود. امروزه در فضای آن سرای جعفریه ساخته شده است (راسته کوچه).

حاجی مطلب - تبریز

حمام حاجی مطلب از بنایهای دوران قاجار بود که تا این اوآخر محل استفاده داشت. در تعریض خیابان امیرخیزی کلاً از بین رفت و امروزه محل آن به سهراه توکای تبدیل شده است.

حسینیه اعظم زنجان - زنجان

گرمابه حسینیه اعظم زنجان بنابر کتبه موجود در محل بنا در تاریخ ۱۲۹۲ هجری قمری توسط میر هدایت‌الله ملک‌التجار نامی بنا گردیده است. بنا در کنار حسینیه اعظم زنجان واقع شده است. مصالح به کار رفته در آن آجر - مرمر - سنگ و ساروج است. ورودی آن چند پله پایین‌تر از کوچه هست و سربینه هشت‌ضلعی است. سکوهایی در اضلاع آن تعابیه شده است. میان دری با چهار پله به گرمخانه راه دارد. کتبه در محل گرمخانه قرار دارد. سقف گرمخانه با قوس‌هایی پنج‌ضلعی و هشت‌ضلعی تا گنبدهای آن کار شده است. گنبدهای قوس‌ها دارای کاربندی‌های زیبا و ترکیبی از آجر است که جلوه خاصی به حمام داده است. حمام فعلًاً در اختیار اوقاف است. فعلًاً لوله‌کشی شده است و کاشی‌کاری و نماکاری مرمرین آن متعلق به عصر حاضر است.

حمامداران - جلفا

حمام حمامداران جلفا به شماره ۱۸۹۰۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

حكم‌آباد - تبریز

حمام قدیمی حکم‌آباد تبریز در میدان دوم محله حکم‌آباد قرار داشت که در دوران پهلوی تخریب و به جای آن حمام میرزا حسین‌علی خان دایر گردید.

حور - نمین

در فاصله پنجاه کیلومتری مغرب نمین حمامی وقفی به نام حور واقع است. بنا دارای چهار طاق گنبدی است که امروزه فقط یکی از آن‌ها باقی است. سردر حمام استوار و پا بر جاست که پایه‌های آن سنگی و دیوارهای آجری است. در جای جای حمام از سنگ‌های نقش‌داری استفاده شده است که با توجه به نقوش و خطوط آن‌ها، این سنگ‌ها از محل مزار مشرف به حمام برداشته شده و در بازسازی حمام به کار رفته است.

خان - تبریز

در تبریز به دو حمام به نام خان برمی‌خوریم که یکی در کوچه قاراباغی‌ها می‌باشد که امروزه تبدیل به نمره شده است و استفاده می‌گردد. حمام دیگر از ضمایم بازار تبریز بود که در محل کاروانسرایی در عباسی قرار داشت و امروزه تبدیل به سرای جعفریه شده است.

خان بیگ

چارپارا - اورمیه

حمام خان بیگ در حومه بخش قارا ضیاءالدین مشرف به جاده روستای چوروس واقع شده است. اطراف حمام زمین‌های کشاورزی است. آب حمام از رودخانه جاری در ضلع غربی حمام تأمین می‌شود. بنا مربوط به دوران قاجاریه است و مخصوص خوانین و بزرگان بوده است. در برخی از روزها حمام را برای استحمام افراد عادی اختصاص می‌داده‌اند. پلان حمام مستطیل شکل است و درب ورودی آن از ضلع غربی بناس است. درب

خصوصی دیگری نیز برای حمام تعبیه شده است. در معمولی از راهرویی به دو تالار عمومی حمام راه دارد. تالارهای عمومی حمام با دو فقره طاق گنبدهای شکل و یک گنبد مرکزی پوشیده شده‌اند. آجرچینی منظم و شکیل بنا ذوق و هنر را به زیبایی نشان می‌دهد. طاق هندسی گنبد به صورت زیبایی آجرچینی شده است. مصالح پی‌ها و زیرکاری‌ها عمدتاً سنگ لاشه‌های محلی است ولی پوشش رویی طاق‌ها و گنبدها از آجرهای چهارکوش پخته است. ملات به کار رفته در سنگچین‌ها از ماسه و آهک است. ملات مورد استفاده در محوطه‌های آجرکاری شده ترکیبی از گچ دست‌کوب محلی است که بسیار محکم و غیرقابل نفوذ می‌باشد.

خواجه نصیر - مراغه

یکی دیگر از حمام‌های تاریخی شهر مراغه، حمام خواجه نصیر می‌باشد. حمام درون بافت قدیمی شهر، مشرف به میدان ترہ‌بار واقع شده است. بنای آن همانند دیگر حمام‌ها کاملاً در زیرزمین ساخته شده است تا از پرت حرارت آن جلوگیری شود. پلان آن مشابه دیگر حمام‌های منطقه ابتدای از ورودی هشتی کوچکی شروع می‌شود. سربینه با مساحتی چند برابر این هشتی دارای چهار ستون سنگی و تراش‌خورده است که یکی از این ستون‌ها به جرز اصلی حمام متصل می‌باشد. ورودی گرمخانه در حد فاصل میان دن، محل استقرار آبکیرباشی، بیست و چهار درجه تغییر جهت داده است و این تغییر به نسبت محور اصلی سربینه کاملاً مشهود است. حمام خواجه نصیر مراغه از محدود حمام‌هایی است که دارای دو بخش زنانه و مردانه همزمان می‌باشد. البته امروزه تنها بخش مردانه آن باقی

مانده است. تزئینات و کاربندی‌هایی زیبا در بخش‌های سرپرینه‌ای عمدتاً و سپس گرمخانه‌ای آن دیده می‌شود. نقاشی‌های دیواره شاهنشین جنوبی آن اخیراً مرمت یافته است و قابل رویت و تماشایی می‌باشد. نقاشی‌های محل سرپرینه سالم‌تر از گرمخانه باقی مانده‌اند. بخش نظافت‌خانه این حمام نیز با سنگ‌های صیقلی و مرتبی ساخته شده است. این بخش نیز اخیراً مرمت و بازسازی شده است.

مصالح مورد استفاده در این بنا آجرهای محلی است. در پایه دیوارها و در نبش‌ها کلاً از سنگ‌های تراش‌خورده و تخم‌مرغی استفاده شده است. برای پیوستن سنگ‌هات و آجرهای بنا از ملات آهک استفاده گردیده هرچند که ملات ساروج نیز در قسمت‌هایی از آن دیده می‌شود. این حمام در دوره ایلخانی بنا شده است و به نام خواجه نصیر شهرت دارد. حال بانی آن خواجه نصیر بوده است یا نه، معلوم نیست. در سده اخیر بنای حمام به دوش و نفره و لوله‌کشی آب تبدیل گردیده است.

حمام به شماره ۱۲۴۳۴ ثبت اثر ملی شده است.

چهار سوق - مراغه

حمام تاریخی چهار سوق مراغه در بخش مرکزی شهر مراغه واقع شده است. محل استقرار آن در میان بازار قدیمی شهر است. دور تا دور حمام توسط مغازه‌های متعدد احاطه شده است. ورودی اصلی حمام از میدان کوچک و رویازی است که از میان مغازه‌ها می‌گذرد. ورودی حمام در سمت غربی این میدانچه می‌باشد. پلان بنای حمام تقریباً متقارن است. بدین ترتیب که در محل سرپرینه و گرمخانه آن هشتگانه‌ای متعددالشكل و متساوی‌الاضلاعی را می‌بینیم که ورودی هر یک با چند پله به عمق بنا

متصل می‌شود که در جمع تعداد پله‌ها به ۱۰ عدد بالغ می‌گردد. ورودی سرбینه با کاشی‌کاری‌های زیبا تزئین یافته است. بنای حمام دارای آب انباری به جهت تأمین آب سرد مورد نیاز آن است. همچنانی بنای تون انبار همچنان محفوظ و قابل مشاهده است. انبار نگهداری هیزم در گوشه‌ای از تون انبار دیده می‌شود. مصالح به کار رفته در دیوارهای کلی بنا به صورت تفسیلی است و جنس طاق‌ها و گنبدهای کلاً مدور آن از جنس آجرهای پخته و رُسی است. استفاده از آجرهای رنگی به صورت نه چندان ترتیبی و موازی در قسمت‌هایی از بنا دیده می‌شود. تزئینات به کار رفته در بنای حمام چهار سوق مراغه، اندود آهک است که به صورت رسمی‌بندی در هشتی ورودی بنا، با رنگ‌بندی‌هایی طبیعی به صورت زیبا و هنرمندانه کار شده است. همچنانی از این تزئینات در کاربندی پای گنبدهای گرمخانه و سرбینه نیز استفاده شده است. کاربندی‌های پای گنبد گرمخانه به علت بخار آب رنگ باخته‌تر به نظر می‌رسد.

قدمت بنای حمام به دوره ایلخانیان می‌رسد اما از آن‌جا که تعمیرات اساسی آن و احتمالاً تزئینات آن در دوره قاجار صورت گرفته است، بنا را به عهد قاجار نیز نسبت می‌دهند. آب حمام از چشمۀ محلی جاری تأمین می‌گردد. بنای حمام فعلاً در اختیار اداره اوقاف شهر مراغه می‌باشد. این بنا به شماره ۹۱۸۷ در فهرست آثار ملی ثبت گردیده است.

چهارسو - آذرشهر

حمام چهارسوی آذرشهر که از ضمائم بازار تاریخی این شهر است به شماره ۹۴۱۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

چرنداب - تبریز

حمام چرنداب در محله چرنداب تبریز مشرف به درب مهادمیهن قرار دارد. این حمام که امروزه به عنوان کارگاه نجاری مورد استفاده دارد، دارای ده پله از هشتی ورودی تا سرپینه و چهار پله از سرپینه تا گرمخانه می‌باشد. گنبدهای آجری در سه قسمت باقی می‌باشند و بخش‌های ورودی و تون با سقف مسطح بازسازی شده‌اند. سرپینه مستطیل‌شکل و گرمخانه هشت‌ضلعی است. مصالح دیواره‌ها آجری و کف و ستون‌ها و سکوها کاملاً سنگی می‌باشد. این بنا به شماره ۱۳۸۴۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

چهارفصل - اراک

حمام چهارفصل اراک از حمام‌های قوشای دوران صفوی است. از معددو حمام‌هایی بود که آب جاری داشت. امروزه بخشی از آن تبدیل به نمره شده و بقیه تبدیل به ساختمان گردیده است.

سالار - زنجان

درون ارگ سلطنتی سلطانیه زنجان بنای حمامی باقی است که بازسازی آن در دوران قاجار و به دست سیف‌علی خان کلانتر صورت پذیرفته است. حمام در جوار گنبد اولجاتیوست و همانند دیگر حمام‌ها کاملاً در زیرزمین واقع شده است. بنا شامل قسمت‌هایی چون گرمخانه - سرپینه - میان‌درها - تون انبار - خزینه‌های آب سرد و گرم است. وسعت کلی بنا پانصد

مترمربع می‌باشد. امروزه این بخش به چای‌خانه تبدیل شده است (سال ۱۳۷۸ ش).

ستودباد - آذربایجان

سراب - سراب

حمام قدیمی سراب که تاریخ بنای آن به یکصد و پنجاه سال قبل می‌رسد، آخرین تعمیرات اساسی را هفتاد سال قبل پذیرفته است و امروزه به عنوان موزه مردم‌شناسی مورد استفاده فرهنگی دارد. حمام سراب از جمله حمام‌های قوشای منطقه بوده است که شامل بخش زنانه و مردانه بوده که هر یک ورودی مجزایی داشته‌اند. پایه‌های بنا سنگ لاشه و دیوارهای آجری و ستون‌ها و کف گرمخانه سنگی است. همان‌گونه که ذکر شد این حمام به عنوان موزه در اختیار ایل شاهسون و عشاير مربوط به این ایل است.

سردار - تبریز

حمام سردار تبریز که پس از مرمت در دوره پهلوی به نام حمام همایون تغییر نام داده است از بناهای دوره قاجار محسوب می‌شود. این حمام در خیابان ششگلان تبریز واقع است. در هر دوره از مرمت نسبت به ساختمن آن - سوخت و آبرسانی آن تغییراتی صورت گرفته است و اگرچه حمام اصلی در عمق سه متري از کف خیابان باقی است اما حمام

ترمیمی در طبقه دوم این بنا به صورت دوشی و مدرن بر پا شده است.
حمام فعلًا در حال استفاده اهالی است.

سربازخانه - تبریز

حمام سربازخانه تبریز از ضمایم میدان قیصریه تبریز و از بناهای دوران صفوی است. در دوره پهلوی مرمت یافته و به نام حمام صبا تغییر نام یافته است. حمام دارای بنایی سالم است اما به چند مغازه و کارگاه تفکیک شده است. محل آن خیابان خاقانی - کهنه بازار (کوچه غلامها) می‌باشد.

سردشت - سردشت

از حمام‌های دوران قاجار است و به صورت نیمه‌مخروبه درآمده است.

سرچشمه - اردبیل

سرهنج - تبریز

حمام سرهنج تبریز در محل قوره مئیدانی (میدان قطب) این شهر قرار دارد و متعلق به دوران قاجار است و به شماره ۷۳۵۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. این حمام که فعلًا نیز به عنوان حمام مورد استفاده اهالی است در ورودی اولیه تا هشتی ورودی پنج پله دارد و میان در بین هشتی ورودی و سربینه ده عدد پله سنگی دارد. پلان سربینه مستطیل است که با احتساب جناق‌های پایه‌ای دارای بیست ضلع کوچک و بزرگ است که بر روی ستون‌های سنگی تا گنبدها اصلی امتداد دارند. میان در

سربینه و گرمخانه به شکل دهوه بوینو می‌باشد و دارای فضای مکث و ورودی‌های متعدد به فضاهای حنبو است و پلان گرمخانه نیز مستطیل است که چهار ستون قرینه‌ای سقف گنبدی آن را حفظ می‌کنند. دو گنبد کوچک نیز در سقف گرمخانه وجود دارد. تزئینات ساختمان طی مرمت‌های متعدد تقریباً از بین رفته‌اند.

سید - تبریز

در چوپور‌لار میدانی تبریز قرار داشت. امروزه تبدیل به قهوه‌خانه و سونا شده است.

سیدلر - تبریز

سید حمزه - تبریز
از ضمائمه مقبره سید حمزه تبریز به شمار می‌رفت و در جریان مسیرگشایی و ایجاد پارک مقبره الشعراه تخریب گردید.

سید گلابی - تبریز

حمام سید گلابی تبریز به نام آخرین مالک آن سید گلابی شناخته می‌شود و بنا متعلق به دوره قاجار است. این حمام در محل راسته کوچه در ابتدای بازار صفوی واقع شده است. گودی حمام از سطح کوچه فعلاً $\frac{3}{5}$ متر است و بنا دارای رختکن - گرمخانه - میان‌دراها - تنورخانه - سرویس

بهداشتی - آب انبار و تون خانه می باشد. سقف رخت کن تخریب شده و گند آن حذف و به جای آن سقف مسطح ساخته شده است. ورودی حمام از ضلع جنوبی است و گرمخانه و تون خانه و آب انبار در ضلع شمالی بنا قرار دارند. حمام سید گلابی که فعلاً نیز به عنوان حمام مورد استفاده اهالی است از جمله حمام های بازار تاریخی تبریز به شمار می رود که به شماره ۱۱۷۶۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

سعدی - زنجان

گرمابه سعدی زنجان که بیشتر به نام فراش باشی شناخته می شود در ضلع شرقی خیابان سعدی در جهت شرقی غربی خیابان واقع شده است. بنا که به عهد صفویه تعلق دارد در دوره قاجار و معاصر تعمیراتی پذیرفته است. ورودی حمام با سردری زیبا مزین به تصاویر گیاهی اسلامی (گل و بوته) می باشد که با فاصله پنج پله به طرف پایین وارد پاگردی هشتی مانند می شویم. بدین ترتیب یک متر از کف خیابان پایین تر رفته و سپس وارد سربینه حمام می شویم. پلان سربینه مربع است و با افزودن قوس های جناغی متعدد، اضلاع سربینه به ۱۶ ضلع بالغ می شود. اطراف رخت کن با سکوهای چوبی آراسته شده است و کمد های چوبی نیز به آن اضافه شده است. بر انتهای رخت کن نورگیر بزرگی تعییه شده است و چهار نورگیر کوچک دیگر در چهار جهت اصلی بنا وجود دارد. از مدخل شمال شرقی رخت کن وارد محوطه گرمخانه می شویم. این فاصله نیز چهار پله دارد. در محل ورودی در ضلع شمالی گرمخانه اتاق کهای مربع شکلی وجود دارد که قبلاً تنویرخانه بوده است ولی امروزه به جهت شستشوی لباس به کار می رود. در سمت ضلع جنوبی ورودی

سرویس‌های بهداشتی قرار دارند. دیوار موجود در وسط ورودی آن را به دو قسمت مساوی تقسیم می‌کند. یکی از ورودی‌ها به شکل زانوبی است که به گرمخانه منتهی می‌شود. گرمخانه به شکل عادی مستطیل است اما وجود ایوان‌های متعدد شستشو در اطراف آن شکل آن را به چند ضلعی تغییر داده است. ایوان‌های شاهنشین از سنگ مرمر است و کف گرمخانه از سنگ تراورتن سفید پوشیده شده است. کاشی‌های نقش‌دار در محل سردر رخت‌کن گرمابه تعلق به دوره صفویه دارند اما کاشی‌های زردرنگ طرح‌دار و نقش‌دار که رنگ سبز نیز در آن‌ها استفاده شده است متعلق به دوران قاجار است. گرمابه به طور موروثی در اختیار خاندان یوسفیه می‌باشد و به صورت عام‌المنفعه مورد استفاده اهالی می‌باشد.

سعديه - قزوين

حمام سعديه قزوين از ملحقات سرای سعدالسلطنه - تيمچه شرقی اين سرای می‌باشد. بنا متعلق به دوران صفوی است.

سولا - نمين

سينا - زنجان

شازدا حمامی - تبریز

حمام شازدا (شاہزاده) در محله پشت باغ امیر (عارف) واقع شده است. بنا متعلق به دوره قاجار می‌باشد. این بنا نیز مرتبأ در حال مرمت و تغیراتی بوده و سال‌ها به صورت قوشـا (حمام عمومی و دوش انفرادی) مورد استفاده اهالی بوده است. اخیراً این حمام تصاحب گردیده و به ساختمان پردازی در آن پرداخته‌اند. چهار فقره سرستون‌های سنگی و مقرنس‌کاری شده آن به محوطه سید حمزه انتقال داده شده‌اند.^۱

شالچی لار - تبریز

حمام شالچی لار در محله امیرخیز تبریز واقع شده است و به دفعات تعمیراتی و تغیراتی پذیرفته است ولی نامش همواره شالچی لار بوده است. کوچه حمام نیز به همین نام است. بنای حمام سالم می‌باشد معهذا تغییر کاربری داده شده و به عنوان انبار مواد غذایی از آن استفاده می‌شود. این حمام به شماره ۲۲۸۵۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

شاوا - تبریز

حمام شاوا از ضمایم مسجد شاوا (نظیروند) و گورستان شاوا (مجتمع ورزشی و فرهنگی آنا) می‌باشد. بخشی از آن تخریب و ساختمان‌سازی

۱. این حمام از جمله خاطرات کودکی و نوجوانی بنده می‌باشد و از خرابی آن به قدری متأثر شدم که تألیف این کتاب را به عنوان خدمتی کوچک در حق تمامی خاطره‌آفرینان کودکان بر خود وظیفه دانستم.

شده است و بخشی به عنوان کارگاه مورد استفاده قرار می‌گیرد. آب جاری آن هنوز باقی می‌باشد.

شاه عباسی (صفویه) - تاکستان

گرمابه شاه عباسی تاکستان که تاریخ بنای آن به دوران صفوی می‌رسد شامل سه قسمت رختکن - گرمخانه و خزینه آب است. بنای گرمخانه به شکل هشت ضلعی متساوی الاصلی است که به وسیله طاق‌های مدور سقف‌بندی شده‌اند و نهایتاً به گنبد‌های سقف منتهی گردیده‌اند. چهار محوطه شاهنشین در چهار طرف گرمخانه در نظر گرفته شده است که با پله‌های سنگی به طرف حوض سنگی هشت‌ضلعی و زیبایی که در وسط گرمخانه واقع شده است، می‌پیوندد. فضای داخلی شاهنشین‌ها کاشی کاری و نقاشی شده است. آب از خزینه‌های آب سرد و گرم به وسیله کانال‌های سنگی و تراش‌خورده وارد این حوض می‌شوند.

شهریار - تبریز

(یک و دو)

در شهر تبریز به دو حمام با نام شهریار برمی‌خوریم. حمام اولی در محله نوبر، محله مقصودیه واقع است. در پروسه‌های شهرسازی و تعریض گذرها و ایجاد خیابان‌ها دو سمت از این حمام گرفتار گردید و تنها قسمتی از گرمخانه و خزینه‌های آن تا مدت‌ها باقی بود. اخیراً این قسمت‌ها نیز تخریب و به جای آن مدرسه‌ای بر پا شده است. نام اصلی این حمام در متون تاریخی حمام کدخدا باشی قید گردیده است.

حمام دوم شهریار در محل قورد مئیدانی (میدان قطب) تبریز واقع می‌باشد. نام اصلی حمام در دوره قاجار حمام آقاخان بود و بنای آن از ویژگی‌های آن دوره کاملاً برخوردار است. این حمام با تغییراتی هم‌اکنون نیز به عنوان حمام عمومی مورد استفاده می‌باشد. حمام آقاخان به شماره ۱۳۹۰۱ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

شیخ - سلاماس

صارم لشگر - قزوین

حمام تاریخی صارم لشگر قزوین در کوچه آخوند، کوچه ملا خلیل این شهر واقع است. بنا قاجاری است.

صفای قزوین

حمام صفای قاجاریه قزوین در محل خیابان مولوی امروزی قزوین واقع شده است. حمام دارای دو بخش زنانه و مردانه می‌باشد. در ابتدای درب ورودی مردانه این حمام تاریخی در دو سوی درب، نقش دو سرباز در سنگ مرمرین کنده‌کاری شده است. کتیبه‌ای از جنس همین مرمر بر بالای در و ورودی قرار دارد که سال بنای آن و بانی آن را چنین مشخص می‌سازد. (بنا در سال ۱۲۵۹ هجری قمری توسط حاجی حسن بن حاجی عبدالله تبریزی ایجاد شده است). خط کتیبه نستعلیق زیبا می‌باشد. هشتی ورودی دارای پله‌های مرمری است که با حاشیه‌های تخم مرغی و طرح دار هنوز پا بر جا می‌باشند. پس از هشتی سربینه است که پوشش

گنبدی آن بر روی هشت ستون سنگی بنا شده است. راهروهایی سرپینه را به گرمخانه متصل می‌سازد. در اطراف حوض آب سرد سرپینه که با سنگ مرمر یکپارچه‌ای ساخته شده است، چهار فقره سنگ آب به شکل زیبایی از کاسه و کشکول ساخته شده‌اند. جنس آن‌ها نیز از مرمر است. کاسه‌ها و کشکول‌ها بر روی چهار شیر آب مرمری سوار شده‌اند و آب از آن‌ها دائمًا در حال جریان بوده است. در حد فاصل دو عدد از این شیرها، صندلی مرمرین و زیبایی تعبیه شده است.

گرمخانه حمام دارای گنبدی مدور است که بر ستون‌هایی سنگی سوار شده است. کف گرمخانه و نیز کف سرپینه کاملاً از مرمرهای صاف و صیقلی ترتیب یافته‌اند. بنای بخش شاهنشین و خلوت‌نشین، صحن گرمخانه - ازاره‌های داخلی حمام - حوض‌های متعدد داخل گرمخانه - سنگ آب‌ها - جنس چاله حوض‌های موجود در گرمخانه همگی از جنس مرمر اعلا می‌باشند. استخری در قسمت غربی گرمخانه جای‌سازی شده است تا به جهت آبکشی نهایی داخل آن شوند.

بخش زنانه این حمام کوچک‌تر از بخش مردانه آن است و فاقد ستون می‌باشد. درب ورودی بخش زنانه جدا از مردانه هست. مصالح به کار رفته در بنای هر دو بخش حمام سنگ آجرهایی یک شکل و یک اندازه است که با ملات ساروج به یکدیگر پیوند زده شده‌اند. مرمر به وفور در بنا به کار رفته است.

صفویه - اردبیل

حمام صفویه در خیابان نایبی این شهر واقع است. از بناهای دوره صفوی است. در محل سرбینه این حمام ستون‌های سنگی مربع‌شکلی وجود دارد که گنبد ضربی حمام را حمل می‌نمایند. کف آن سنگی و در محل گرمخانه سکوهای آن از سنگ مرمر است.

عدل - مشگین شهر

گرمابه تاریخی عدل مشگین شهر در فاصله یکصد متری از مقبره شیخ حیدر در خیابان جنت‌سرا واقع شده است. زیربنای حمام شامل فضایی به وسعت ۶۰۰ مترمربع می‌گردد. تاریخ بنای آن قاجاری است. پلان بنا از دو سالن مجزا تشکیل یافته است. هر سالن بر روی خود چهار طاق گنبدی را جای داده‌اند. بنای محل رختکن چهار گنبد کوچکتر را نیز در سقف خود دارد که در چهار گوش رختکن بنا شده‌اند. پایه‌های اصلی این گنبدها هم در محوطه رختکن واقع می‌باشند. حوض سنگی و زیبایی در محوطه میانی رختکن می‌باشد. پلان گرمخانه شبیه رختکن است و خزینه در انتهای گرمخانه قرار داشت که پس از لوله‌کشی آب این قسمت تبدیل به دوش‌های متعددی گردیده است. بنای حمام که چند متر پایین‌تر از کف خیابان هست، در سمت راست درب ورودی دارای راهرویی باریک و طولانی است که چهار قسمت جنوب‌شرقی حمام را نیز احاطه کرده است. در طرفین این راهرو محوطه‌های بهداشتی حمام جای دارند. متأسفانه بخشی از محوطه این حمام تبدیل به زباله‌دانی درمانگاه مجاور حمام شده

است که نیاز به پاکسازی دارد. این حمام در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

علی مصطفی - اورمیه

فرمانفرما - تبریز

حمام فرمانفرما تبریز از ضمایم مدرسه - کتابخانه و بیمارستان فرمانفرمائیان (تخصصی کودکان) است که در خیابان ششگلان واقع شده است. تاریخ بنا قاجاری است و با تعمیرات و تغییراتی هنوز به عنوان حمام عمومی مردانه مورد استفاده اهالی می باشد.

فیرهroc - خوی

حمام فیرهroc در میدان اصلی روستای فیرهroc واقع است. بنا آجری است و دو گنبد دارد که رویه آنها نیز آجری مربعی است. عمق آن از سطح زمین سه متر می باشد.

قاراجا - اورمیه

بنای گرمابه قاراجای اورمیه در بافت قدیمی شهر - در محل بازار قدیمی مابین راسته کوزه‌چی‌لر و گذر عسگرآبادی قرار دارد. ورودی آن از راسته کوزه‌چی‌لر است. قدمت بنا نسبت به سایر بناهای مشابه قدیمی‌تر است و طبق مندرجات تاریخی ساخت آن در زمان تادرشاه محمود بوده است و

فرم طاق‌های آن و کتیبه موجود در آن به اوایل زندیه می‌رسد. در دورهٔ صفوی نیز بازسازی شده است. حمام فعلًا نیز سالم می‌باشد و در صورت تعمیرات موضعی کاملاً از آن رفع خطر می‌گردد. ورودی حمام با پله‌هایی به طرف پایین است. فاقد هرگونه آرایش و تزئینات است. پی‌ها از سنگ لاشه، دیوارها آجری و ازاره‌ها با کاشی‌های جدید اندود شده‌اند. ملات گچ و آهک در آن به کار رفته است. اگر لایه‌برداری تخصصی از دیوارهای صورت بگیرد شاید کاشی‌کاری‌های قدیمی آن مشاهده گردد.

در همین حمام بود که نادرشاه افشار به رفتارهای محمد کریم خان بیگلر بیگی مظفون شده و دستور داد در محل گرمخانه همین حمام او را نابینا کنند.

قاراچای - جلفا

حمام قاراچای جلفا که در ناحیه سیه‌رود این شهر واقع است به شمارهٔ ۱۸۹۰۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

قاراچایلی ابراهیم هادی - جلفا

حمام قاراچایلی ابراهیم هادی نیز در سیه‌رود جلفا واقع است و به شمارهٔ ۱۸۸۹۸ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

قالا - همدان

حمام قالای همدان در محلهٔ قاشق‌تراشان همدان واقع شده است و امروزه به صورت موزه مردم‌شناسی مورد بازدید علاقمندان و مسافران است.

ورودی حمام به صورت سردری آجری در ابتدا جلب توجه می‌نماید. آجرکاری ساده در عین حال زیبای محل ما را به سوی هشتی ورودی راهنمایی می‌کند. پلان ورودی -پلان رختکن و پلان گرمخانه در این حمام به صورت ویژه به شکل مربع می‌باشد. چهار ستون سنگی در هر دو قسمت رختکن و گرمخانه طاق‌های گنبد را حمل می‌کنند. طاق‌های این بنا نیز در بخش سقف اصلی به صورت کلمبو و در طاق‌نماها جناغی است. وسعت بنای کلی حمام ۷۰۰ مترمربع است. حمام قلا دارای دو قسمت مردانه و زنانه به صورت مجزاست. خزینه‌های آب گرم و سرد برای این دو قسمت به صورت مشترک است که با کانال‌های سنگی به قسمت‌های مخصوص هدایت می‌شود. تاریخ بنا به دوران قاجار می‌رسد. این حمام به شماره ۵۰۲۳ و به نام حمام قلعه در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

قاضی - مرند

حمام قاضی مرند به شماره ۱۹۲۰۵ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

قاضی - تبریز

حمام قاضی تبریز از ضمایم بازار تبریز و مسجد قاضی این شهر است. درب ورودی آن از کاروانسرای میرزا مهدی قاضی است و حمام تا چند سال پیش مورد استفاده داشت و فعلًاً بسته می‌باشد. بنای آن سالم است.

قپان - شاهیندژ

قجر - قزوین

حمام تاریخی قجر قزوین در سال ۱۰۵۷ هجری قمری به دستور شاه عباس دوم صفوی توسط امیر گونه‌خان، امیر وقت منطقه ایجاد و بنا شده است. پلان حمام با دیگر حمام‌های مناطق سردسیری مشترک است. کاشی‌کاری‌های زیبا و آبی‌رنگ تا اندازه‌ای محفوظ مانده‌اند. حوض‌های سنگی و مرمری نیز به قوت خود باقی می‌باشند. این حمام امروزه تبدیل به موزهٔ مردم‌شناسی شده است.

قجر - اورمیه

حمام قجری اتحادیه اورمیه در سال ۱۳۳۵ هجری قمری در خیابان عسکرآبادی اورمیه در محل بازار راسته غلامخان بنا گردیده است. بنا به نام بانی آن قجر اتحاد نام نهاده شده است. پلان حمام همانند سایر بنای‌های مشابه شامل هشتی ورودی - رختکن - گرمخانه - خزینه و سایر ملحقات ضروری است. سقف بنا از دو گنبد بزرگ واقع بر طاق‌های جناغی زیرین تشکیل یافته است. در زیر هر دو گنبد در محوطه رختکن و گرمخانه حوضی سنگی و بزرگ جاسازی شده است. این حمام در زمان رونق خود بسیار زیبا و تماشایی بوده است. ابراهیم بیگ حاجی زین‌العابدین مراغه‌ای در کتاب سیاحت‌نامه خود دربارهٔ زیبایی‌های این حمام سخن رانده است.

قنب‌عمی - شبستر

حمام قنب‌عمی شبستر به شماره ۱۲۴۵۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

قوشا حمام - قزوین

این حمام در محله سکه‌شیریان این شهر واقع است.

قوشا حمام - زنجان

قوشا حمام یا حمام بلوری زنجان در بافت قدیمی این شهر در کنار بازار بزرگ واقع است. ورودی از ضلع شرقی بنا از طریق چهار پله سنگی است. دو لنجه درب بزرگ چوبی پاگرد ما را به هشت‌تی اولیه می‌رساند. هشتی چهار‌ضلعی است و در ضلع جنوبی سکویی برای نشستن وجود دارد. دیواره روپرتویی ورودی با پنج پله سنگی دیگر ما را به سربینه مستطیل‌شکل حمام راهنمایی می‌کند. در چهار ضلع سربینه چهار سکوی سنگی برای رخت کنن وجود دارد. سقف گنبدی‌شکل و نورگیر در وسط گنبد و حوض مستطیل‌شکل سنگی در وسط سربینه زیر گنبد قرار دارد. در گوشه جنوبی سربینه یک راه پلکانی با دو پله واقع است که حوض کوچکی نیز در کنار پله‌ها دیده می‌شود. سه ورودی در این میان در است. یک ورودی به ضلع شمال‌شرقی محل تنویرخانه‌ها و دو ورودی در ضلع جنوب‌شرقی به طرف گرمخانه حمام. گرمخانه مستطیل‌شکل با دو ایوان در ضلع شمالی و جنوبی است. گنبدها در حد فاصل ایوان‌ها کار گذاشته شده‌اند. در گوشه شمال‌شرقی گرمخانه دیوارکی محل خلوت‌نشین را جدا

کرده است. پنجه کنترل آب خزینه در ارتفاع دو متری روبروی درب ورودی قرار دارد. خزینه این حمام استثنائعاً سه عدد است: آب سرد - ولرم و گرم. تون در پشت مخزن آب مرکزی قرار دارد. آب توسط کرمه گرم می‌شد و آب حمام از یک چاه با سطلكشی تأمین می‌شده است. لوله‌های سفالی آب را در حمام جریان می‌دهند. دیواره‌ها آجری و ازاره‌های آن ها سنگی است. روی گنبدها با کاه‌گل انود شده است. سطح داخلی سقف‌ها با سیمان سفید عایق‌کاری شده است.

قوشالار - اهر

بنای تاریخی حمام قوشالار اهر در یک عملیات خاکبرداری در پاییز سال ۱۳۸۶ کشف گردید. بنا که احتمالاً بر روی بنای حمامی قدیمی‌تر از خود بازسازی شده بود بنابر کتیبه‌ای به نام بانی آن حاج رمضان نسبت داده شده است. تاریخ بنا به دوره قاجار می‌رسد. بخش زنانه آن نیز به نام قاری رمضان، که پیرزنی علاقمند به کارهای عام المذفعه بود مرمت گردیده بود. حمام قوشالار اهر پس از کشف به شماره ۲۱۰۸۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. متأسفانه پلان کلی حمام در عملیات خاکبرداری مخدوش گردیده است.

قیاس - تبریز

این حمام تاریخی در محله قیاس - میدان چوبور (مارالان) قرار داشت. بعداً تخریب شده و به جایش دکل مخابراتی ساخته شده است.

قیرمیزی گول - آذرشهر

حمام قیرمیزی گول (استخر قرمز) آذرشهر به شماره ۱۷۴۹۸ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

قیصریه - زنجان

از ضمایم بازار قیصریه زنجان یکی هم حمام قیصریه می‌باشد. بنا صفوی است و ابزار آن سنگی است.

کدخدا باشی - تبریز

حمام کدخدا باشی از ضمایم مدرسه و مسجد مقصودیه در محله نوبر تبریز بود. امروزه تخریب شده و به جای آن مدرسه‌ای ساخته شده است.

کردشت - جلفا

حمام کردشت در کنار رود ارس در جوار روستای کردشت از توابع جلفا واقع شده است. حمام که از ملحقات قلعه کردشت می‌باشد تاریخ بنای نزدیک به ۲۰۰ سال قبل را دارد. پلان اصلی حمام از سمت غرب به شرق ساحل جنوبی رود واقع شده است. بنا متعلق به دوران صفویه است که در دوران قاجار مرمت و بازسازی شده است. حمام که درون باغی مصفا محاصره شده است از طریق چند پله به محل هشتی ورودی (۳/۵*۵/۳*۵/۴) و سپس از طریق هشت پله سنگی دیگر به سربینه بنا راه دارد.

ترکیب هندسی سربینه هشت ضلعی است که هشت ستون سنگی هشت ضلعی، سقف گنبدی آن را حفظ می‌کنند. سرسنتون‌ها در قسمت اتصال به گنبد فرمنسکاری شده‌اند و با سرب مذاب شده با ساوانی متصل گردیده‌اند. پس از عبور از راهرویی باریک به هشتی کوچک دیگری می‌رسیم که یکی از دربهای این هشتی به محل گرمخانه حمام باز می‌شود. دو باب دستشویی و توالت و یک فقره حوضچه آب در این هشتی کوچک وجود دارد.

گرمخانه دارای چهار ستون سنگی است که سقف گنبدوار بنا را حفظ نموده‌اند. دو فقره حوض سنگی داخل گرمخانه هستند که آب آن‌ها از طریق کanal‌های سنگی تأمین می‌گردند. نور گرمخانه از طریق روزنه‌های نورگیری تعبیه شده در گنبد اصلی تأمین می‌گردد.

خزینه آب گرم این حمام به صورت استثنایی نسبت به موارد بنای مشابه، از فلزی پوشیده شده است که به نام آلیاژ هفت‌جوش نامیده می‌شود و کاملاً غیرقابل رسوخ است و گرما را تا مدت‌ها در خود حفظ می‌کند. آب مصرفی حمام از رود ارس تأمین می‌گردیده است. فاضلاب‌های به صورت کanal‌کشی‌هایی در فاصله‌ای دورتر از حمام از داخل یک گودی سر بیرون زده‌اند.

آن‌چه که در این حمام قابل تأمل است، علاوه بر ساختمان ویژه آن که از فاصله دور به هیچ وجه قابل رویت نیست و کاملاً در زیرزمین واقع شده است، نقاشی‌های بسیار زیبا و هنرمندانه آن است که در جای جای بنا به چشم می‌خورد. طراحی‌های داخلی آن و نقاشی‌های قابل توجه آن به سبک اسلامی و گل و بوته‌های رنگی و زیبایی است که گاهی به سرامیک‌های پخته و هفت‌رنگ خودنمایی می‌کنند.

این بنا به شماره ۱۶۵۵ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

کریم خان - تبریز

کلانتر - تبریز

از ضمایم مسجد کلانتر باغمیشه حمام کلانتر است که در ساخت و سازها و مسیرگشایی زیر خاک مدفون گردیده است. در صورت خاکبرداری اصولی بنای آن را می‌توان مجدداً در معرض دید قرار داد.

کهنمو - اسکو

حمام کهنمو اسکو از بنای‌های صفویه به شمار می‌رود. این حمام به شماره ۱۹۲۳۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

کنه حمام - گوگان - آذرشهر

حمام قدیمی گوگان که به نام کوهنه حمام نامیده می‌شود در چهارراه مرکزی این شهر، نبش کوچه امین واقع شده است. تاریخ بنا به دوره قاجار می‌رسد. پلان کوچک اما مرتب این حمام نشان از ذوق و سلیقه بانی آن دارد. مصالح سنگی و آجری آن از محل تأمین شده‌اند. طاق‌های گنبده آن با روپوش آجری هنوز باقی می‌باشند. این حمام به شماره ۲۲۷۵۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

کهنه حمام - اردبیل

قدیمی‌ترین حمام ثبت شده اردبیل این حمام می‌باشد. در جریان خیابان‌سازی از بین رفته است. محل آن راسته پیر عبدالملک بود. بنابر روایات و مستندات حمام دارای گنبد‌هایی جسمی - طاق‌هایی گستردۀ و پایه‌های عظیمی بود. عمق بنا ده متر پایین‌تر از سطح بازار می‌باشد و ۲۰ پله به طرف پایین تعداد پله‌های آن بود.

گرماب - تبریز

حمام گرماب در محله دمه‌چی تبریز - ایستگاه گرو، قرار داشت. امروزه تخریب و به جای آن ساختمان‌سازی شده است.

گلستان - اسدآباد

این حمام که در محله درب کاروانسرای اسدآباد و همدان واقع شده است به نام حمام قدیمی بازار نیز شهرت دارد. بنای حمام همانند دیگر مناطق سرسدیر در زیرزمین واقع شده است. ورودی اولیه آن محوطه‌ای شش ضلعی با چهار پلۀ سنگی و کف سنگی، دیوارچینی‌های آجری طرح دار است. اصلاح این شش ضلعی مساوی می‌باشد. پس از طی چهار پله سنگی دیگر در محوطه میان دری به سربینه آن می‌رسیم. سربینه در قسمت روی روی میان در واقع شده است. محوطه آن ۸ ضلعی است. طاق سربینه گنبدی شکل است که تعداد ۹ روزنه نور در آن تعییه شده است. در شش ضلع سربینه صفة‌هایی برای رختکنی تعییه شده است. سقف صفة‌ها کوتاه و به شکل جناغی می‌باشد. مصالح سقف آجری و کف سنگ و دیواره‌ها تخته کمدهایی است.

گرمخانه حمام گلستان، استثناعاً دارای سقف جناغی است. این گرمخانه از سه قسمت تشکیل یافته است: بخش مرکزی به جهت شستشو - بخش سمت راست محل خرینه آب سرد و بخش سمت چپ خرینه آب گرم. مصالح اصلی بنای حمام گلستان آجرهای پخته محلی است که با ملات گچ به هم چفت شده‌اند. فاصله آجرها از ملات گچ و آهک اندود شده‌اند. در بخش‌هایی از حمام به سنگ مرمرهای تراشیده‌ای هم بر مسی خوریم که برخی از آن‌ها در زمان تعمیر و یا بازسازی بنا اضافه شده‌اند. چرا که رنگ و طرح آن‌ها متفاوت از یکدیگر هستند.

تاریخ بنا با توجه به معماری آن به دوران قاراقویونلولار می‌رسد. معهداً تعمیر و کارسازی اصلی بنا در دوره صفویه صورت گرفته است. در دوره قاجار و معاصر نیز مرمت‌هایی پذیرفته است.

گلین تپه - مرند

حمام گلین تپه مرند از بناهای دوران قاجار است و به شماره ۱۶۵۱۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

لچ - مهاباد

گرمابه لچ در ۲۱ کیلومتری شمال مهاباد در روستای لچ قرار دارد. تاریخ بنا ۱۰۵۰ الی ۱۱۰۰ هجری قمری گمانه‌زنی شده است. معماری آن نیز قابل تأمل است. پی‌ها و زیربناهای حمام از سنگ و سنگ لاشه‌های محلی است و بقیه قسمت بنا از آجرهای چهارگوش قرمز رنگی است که در سرتاسر بنا به کار رفته است. ورودی آن دایره‌وی است و گنبد آن نیز به همین

شكل است. رختکن پلان مربع دارد با پایه‌های $5/10$ متر که با کسر آجرچینی‌های پایه فاصله دو پایه به 4 متر کاهش می‌یابد. گنبد دایره‌وی بر روی این چهار طاق واقع شده است. محیط مفید گرمابه 35 مترمربع است و ارتفاع آن از کف تا نوک سقف $3/50$ متر است و تا نوک گنبد‌های آجری $7/50$ متر است. بنا دارای 2 گنبد بزرگ آجری و 6 گنبد آجری کوچک است. حمام فعلًا کاربری ندارد اما شورای اسلامی لج در صدد بازسازی و بهره‌برداری از آن است.

لیلآوا - تبریز

حمام لیلآوا در کوچه لیلآوا - درب مهادمیهن قرار دارد. قسمتی از آن تبدیل به ساختمان شده است و بخش دوش‌های آن به عنوان انبیار مورد استفاده واقع می‌گردد. بنای حمام قاجاری است.

لیوارجان - مرند

مات قالاسان - تبریز

حمام مات قالاسان از ضمائم مسجد کبود تبریز بود. فعلًا این حمام تخریب شده است.

ماکو - ماکو

در ارتفاعات کوه قبه که در میان اهالی به قبان قایاسی یا قبان قالاسی شهرت دارد بنای حمام قدیمی ماکو واقع شده است. بنا که در بافت قدیمی

شهر جای دارد از قسمت شمال مشرف به مسجد زینبیه و از جنوب به درهای منتهی است که مسیر فاضلاب حمام نیز به شمار می‌رود. بنای حمام در طول سال‌ها ریزش نموده و کاملاً مدفون گردیده بود تا این‌که در سال ۱۳۸۰ با حفاری‌های کارشناسی بنای حمام ظاهر گردید.

پلان حمام ماقو دارای سربینه‌ای چندضلعی که برای ورود به این قسمت از حمام باید از دو مدخل مارپیچی عبور نموده و به فضای داخلی سربینه رسید. چهار ستون سنگی که احتمالاً عهده‌دار حمل طاق سربینه بودند باقی می‌باشند. حجره‌های متعددی در اطراف فضای رختکن دیده می‌شوند. کف محل سنگی است و یک فقره حوض پاشوره سنگی در وسط سربینه وجود دارد. پس از سربینه وارد محل گرمخانه حمام می‌شویم که با فضاسازی قرینه‌ای در تمامی قسمت‌ها معماری زیبایی دارد.

حوضچه‌های سنگی متعددی در جای‌جای گرمخانه وجود دارند که محل هدایت آب به آن‌ها به صورت تنبوشه‌های سفالی باقی می‌باشند. قرینه حمام با ماسه آهک ضخیم عایق‌کاری شده است. تعداد این ستون‌ها هشت سنگی داخل گرمخانه مقرنس‌کاری شده است. عدد این ستون‌ها هشت عدد است که جنس آن‌ها از نوع بازالت (مرمر سیاه) آتش‌فشانی است. علاوه بر پایه‌های ستون‌ها قسمت‌های انتهایی آن‌ها نیز تراش خورده می‌باشند. دیوارهای و کف گرمخانه از سنگ‌های مرمریت کرمرنگ و شیری‌رنگ کوچکی که به شکل آجرهای چهارگوش بریده شده‌اند، پوشیده شده است. یک فقره سکوی رختکن مرمری و یک فقره اتاق استحمام خصوصی از ویژگی‌های این حمام است.

تاریخ بنا گرچه در ابتدا به عهد صفوی گمانه‌زنی شد اما پس از دسترسی به سفال‌های فاضلاب و آب در زیربنای فعلی مشخص گردید که بنای حمام به دوران قبل از صفویه تعلق دارد. بسیاری از سنگ‌های بنا توسط مردمان عادی برای بناهای فعلی حمل شده و از محل فاصله گرفته‌اند.

مجتهد - تبریز

حمام مجتهد که به نام حمام میرزا مهدی نیز در افواه و اذهان عمومی نامیده می‌شود در میان بازار اصلی تبریز، جنب مسجد جامع بازار و درون بازار صفوی قرار دارد. تاریخ بنا به دوره قاجار می‌رسد و امروزه کاملاً سالم می‌باشد معهداً استفاده نمی‌گردد. تعداد هشت پله از ورودی تا سرپینه امتداد دارد و چهار پله دیگر در میان درها وجود دارد. دو گنبد بزرگ بر روی سرپینه و گرمخانه از آجر قرار دارند و شش گنبد کوچک بر روی دیگر قسمت‌های حمام از آجر چیده شده‌اند. درون حمام دارای آهک‌بری‌های رنگی و زیبایی است که در حال تخریب می‌باشند. کف سرپینه سنگی و اطراف آن کمدبندی شده است. بر روی گنبد‌ها در محل عرق‌چین نورگیرهای فلزی تعبیه شده است و بر روی آن‌ها نیز پوشش قیراندود داده شده است. ستون‌ها و سرستون‌ها سنگی باقی می‌باشد.

محمود بهادری - اسکو

این حمام به شماره ۱۹۲۲۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

محمد بیگ - خوی

مسقشار - تبریز

از بناهای دوران قاجاری است. تنها حمامی بود که استخر آب گرم داشت.
در محله مهادمین واقع بود (کوچه مسقشار).

مشیرالنظام - تبریز

حمام مشیر نظام که به نام حمام حاجی رحیم نیز ثبت گردیده است در محل بازارچه سیلاب، در بند ارشد واقع شده است. حمام فعلانیز به صورت بازسازی شده مورد استفاده حمام را دارد و قابل استفاده اهالی است. در دوره‌های بازسازی از عمق و گویی حمام مشیر نظام کاسته شده است و امروزه تنها چهار پله از آن باقی است. فضای درونی کاشی‌کاری شده است. تنها یک گنبد در سقف آن باقی است که قیراندود شده است و نورگیر عرق‌چین با نورگیر فلزی پوشیده شده است.

ملا غفور - تبریز

حمام ملا غفور در محله ویجوبه تبریز قرار دارد. بنای قاجاری است. به عنوان حمام بهار نیز ثبت شده است. فعلان تبدیل به سونا گردیده است.

ملا هادی - اردبیل

حمام ملا هادی اردبیل که در محل کوچه ملا هادی این شهر قرار دارد در برخی از متون به نام حمام حاج محسن نیز قید گردیده است. تغییر اسم در بنایی حمام معمولاً با تغییر مدیریت آن و یا شخصی که نسبت به تعمیر و دوباره سازی آن اقدام می‌نماید صورت گرفته است که حافظه تاریخی ملت و مردمان منطقه هیچگاه بانی اصلی آن و نام واقعی آن را فراموش نمی‌نماید.

بنای حمام ملا هادی علیرغم اینکه دارای دو بخش جداگانه زنانه و مردانه می‌باشد، از لحاظ ورودی شامل یک فقره می‌باشد. در ورودی آن در دو طرف در، با ستون‌هایی برافراشته از جنس آجر قرمز مشخص شده است. هشتی ورودی آن برخلاف سایر حمام‌ها دارای سقف گنبدی کوچکی است که به واسطه آب و هوای سرد منطقه طبیعی می‌نماید. پس از طی میان در، به رختکن هشت‌ضلعی آن می‌رسیم. این قسمت از بنا با گنبد دوری پوشیده شده است. گنبد آجری است و با آهک اندازده شده است. گرمخانه نیز به صورت هشت‌ضلعی است که این پلان با پاتاق‌های گنبد دور آن، در وحله اول به نظر دایره‌وی می‌آید. شاهنشین‌ها و خلوت‌نشین‌ها در پشت پاتاق‌ها واقع شده‌اند. نقاشی‌های این بخش در همین پاتاق گنبد‌ها، تصویر شده‌اند. تصاویر به صورت آویزهای منظمی تزئین شده‌اند. از نقاشی‌های آن تنها در بخش زنانه حمام باقی مانده‌اند.

تاریخ مرمت کامل بنا در دوره صفوی است. (شرح قبلی در حمام حاجی محسن اردبیل)

منصوریه - اردبیل

حمام منصوریه از ضمایم عالی قاپوی اردبیل بود و در محله عالی قاپو قرار داشت. در مرحله توسعه فضای عالی قاپو بخشی از آن تخریب شده است. حمام سال‌ها بود که مورد استفاده قرار نداشت.

مهدی خان - تبریز

حمام مهدی خان مشهور به سرخه‌ای در خیابان ثقه‌الاسلام - تبریز واقع شده است. حمام ضمیمه خانه میرزامهدی خان فراشباسی، داماد مظفرالدین شاه قاجار می‌باشد. بنای حمام در ضلع شرقی خانه میرزامهدی ساخته شده بود و دارای درب ورود هم از داخل منزل وی و هم از سمت کوچه یخجال می‌باشد. حمام در برخی از روزها قرق شده و در اختیار حرم میرزامهدی قرار می‌گرفت و در این روز درب دیگر بسته می‌شد. در دوره پهلوی حمام از ساختمان مسکونی جدا شده و به صورت تفکیکی به مهدی خان سرخه‌ای واگذار شده بود. بنای حمام به شماره ۱۰۴۶۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

پلان حمام همانند سایر حمام‌ها نسبت به سطح کوچه اختلاف $\frac{3}{5}$ متری دارد. ورودی حمام از سمت کوچه دارای یک چرخش 180° درجه نسبت به بنای سربینه و گرمخانه دارد. سقف سربینه و گرمخانه گنبده‌آجری است و فضای میان درها شش ضلعی می‌باشند. حمام سرخه‌ای که فعلاً نیز به عنوان حمام مورد استفاده اهالی است در بسیاری از قسمت‌ها نیاز به مرمت دارد.

مهرآباد - بناب

حمام مهرآباد بناب که جنب مسجد مهرآباد بناب واقع گردیده است از بنای‌های عهد صفوی به شمار می‌شود. پلان آن از پنج بخش عمده تشکیل یافته است. ابتدا تالار رختکن آن است که دارای چهار گنبد بزرگ، چهار گنبد کوچک و چهار طاق در چهار سمت این بخش می‌باشد. حوض بزرگ سنگی در زیر گنبد بزرگ و مرکزی رختکن ساخته شده است که مصرف پاشوره را داشته است. از طریق راهرویی باریک وارد تالار گرمخانه و محل استحمام حمام می‌شویم. معماری این بخش شبیه به بخش رختکن حمام است و تنها در ضلع شرقی گرمخانه به دو فقره اتاق اختصاصی با سقف گنبدی بر می‌خوریم که شاهنشین قلمداد می‌شود. در انتهای گرمخانه به در کوچکی می‌رسیم که باید برای رسیدن به آن چهار پله پایین برویم. پشت این در خزینه آب سرد و گرم قرار دارند. حوضچه‌های کوچکی از طریق آب باریکه‌های سنگی از آب این خزینه‌ها در سرتاسر گرمخانه تغذیه می‌شوند.

آب مصرفی حمام مهرآباد از چاهی تأمین می‌شود که در کنار خزینه آب سرد قرار دارد. آب از طریق منجنيقی مخصوص از چاه خارج و به طریق لوله‌های باریک سفالی که در دیواره‌های کناری آن تعبیه شده است به داخل خزینه می‌ریزد.

شیوه چنین ساخت شباهت به بنای‌های دوران شاه طهماسب صفوی دارد. مساحت حمام در بخش‌های مفید آن ۳۵ مترمربع برآورد شده است. رویه گنبدهای مرکزی رختکن و گرمخانه آجری است. چهار طاق کشکولی و چهار گنبد عرق‌چین حمام در بخش بیرونی بنا نیز رویه آجری دارند که

در اطراف گنبدهای اصلی به صورت غلام گردشی‌هایی قرار گرفته‌اند. این بنا به شماره ۲۵۱۴ در لیست آثار تاریخی به ثبت رسیده است.

میلان اول، دوم - اسکو

حمام میلان اول اسکو در روستای میلان از توابع اسکو واقع شده است. بنا تعلق به عصر صفوی دارد. ورودی بنا از ضلع جنوبی تعبیه شده است که با عبور از چهار پله وارد هشت‌ضلعی آن می‌شویم. دری که به راهروی شمالی باز می‌شود ما را به قسمت سربینه راهنمایی می‌کند. سربینه (رختکن) دارای طاق گنبده است که بر چهار ستون سنگی کار گذاشته شده است. سرستون‌های این چهار ستون مقرنس‌کاری سنگی و زیبایی است که در طول سالیان از جلبک‌های بخار به طور نرم و یکنواختی اندوده شده‌اند. ابعاد کلی حمام پانزده متر در چهل متر است. در محوطه گرمخانه نیز به طاقی دور و چهار ستون سنگی بر می‌خوریم. مصالح عمده بنا از سنگ‌های تراش‌خورده محلی است و بخش‌های آجری آن با ملات ساروج و گچ محلی پیوند داده شده‌اند. اخیراً تعمیراتی در این حمام صورت گرفته است. این حمام به شماره ۱۰۴۷۵ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

حمام دوم میلان به شماره ۱۸۶۸۶ در فهرست آثار ملی ثبت شده است.

میرلی - زنجان (میربها)

در محل بافت قدیمی شهر زنجان در ضلع جنوبی بازار پایین، در کوچه میری‌های زنجان به بنای گرمابه میرلی بر می‌خوریم. ورودی حمام رو به

شرق است که پس از پایین رفتن از ۹ پله سنگی به هشتی کوچک و سپس به سربینه آن می‌رسیم. ارتفاع پله‌های سنگی ۲۵ سانتی‌متر می‌باشدند. پلان سربینه فضایی مربع شکل است که ورودی آن از سمت شمال شرقی است. طاق‌های متعدد سقف آن را پوشانده و در مرکز رختکن به حوض مستطیل‌شکلی می‌رسیم که سقف گنبدی اصلی بر روی آن قرار دارد. کف سربینه با سنگ مرمر سفید و چهارگوش در ابعاد 15×15 سانتی‌متر پوشیده شده است. در ضلع غربی رختکن ورودی کوچکی است که به اتاق کوچکی منتهی می‌شود. امروزه این محل موتورخانه شده است. اطراف رختکن کمدهای چوبی و آهنی قرار دارند و سقف با سیمان سفید عایق‌کاری شده است. راه ورود به گرمخانه از ضلع جنوب شرقی است که یک میان در مربعی‌شکل دارای دو ورودی در آن قرار دارد. ورودی‌ها یکی به گرمخانه و دیگری به سرویس بهداشتی امروزی و تنویرخانه قبلی منتهی می‌شود. پلان گرمخانه مربعی است چهار ایوان در چهار جهت اصلی پلان دارد. در گوشه ضلع غربی ایوانی با ۳ متر عمق واقع است که سابقاً خلوت‌نشین یا شاهنشین بوده است و امروزه ۶ عدد دوش در آن کار گذاشته‌اند. در مرکز این ایوان حوض آبی نیز واقع است و روبروی آن پنجره کنترل آب خزینه قرار دارد. دو حوض سنگی در ایوان شرقی می‌باشدند که سابقاً محل تأمین آب خزینه بوده‌اند. در مرکز گرمخانه سکویی کم ارتفاع و مرمری به جهت مشتمل هست و کف گرمخانه فعلاً با موزاییک پوشیده شده است. سقف آن گنبدی و در مرکز نورگیر مربع‌شکلی دارد. سقف از سیمان سفید پوشیده شده است. ازاره‌های گرمخانه پوشیده از کاشی‌های منقش به نقش کل و گیاه تا ارتفاع ۲ متری آن است. در قسمت ورودی سربینه علاوه بر این کاشی‌ها تزئینات چوبی

زیبایی نیز دیده می‌شوند. آب این گرمابه از یک فقره چاه با سطل استخراج می‌شده و از راه لوله‌های سفالی به خزینه و حوضچه‌ها هدایت می‌شده است. سوخت مورد استفاده در تون انبار این گرمابه کرمه (فضولات حیوانی) - نفت سیاه و گازوئیل بوده است.

میرزا ایمان - اردبیل

میرزا احمد - تبریز

میرزا رحیم - قزوین

این حمام در میدان گاه کوچه پنبه ریسه واقع است.

میرزا علی منجم باشی - تبریز

میرزا محمود سرکاراتی - تبریز

میرزا نصرالله - تبریز

ناغارا خانا - تبریز

میرزا رسول - مهاباد

حمام میرزا رسول در سایت پر تردد شهر، در کنار گذرگاه قدیمی بازار واقع شده است. شباهت معماری آن به مسجد جامع شهر حکایت از تاریخ دوران صفویه دارد. ورودی از خیابان سید نظام است که پله های ورودی به سوی پایین ما را به هشتی ورودی می رساند. ورودی سربینه از ضلع شرقی هشتی است. سربینه نیز چند ضلعی است که همه چیز به صورت قرینه ای در آن واقع شده است: گنبد اصلی، حوض وسط سربینه و سکوهای رخت کنی. فضای ورودی به گرمخانه دلان طولانی است و گرمخانه پلان مربع شکل نامساوی دارد. فضاهای خالی پشت بند گرمخانه هر یک به منظوری آراسته شده اند. گنبد اصلی گرمخانه چهار نورگیر در اطراف و یک نورگیر در مرکز عرق چین آن دارد. ارتفاع گنبد های سربینه و گرمخانه با هم متفاوت هستند. این حمام فعلًا تعطیل است و قابل استفاده نمی باشد.

میرزا حسینعلی - تبریز

حمام میرزا حسینعلی که به نام حمام نوبهار نیز شناخته می شود در محله حکم آباد، میدان حلاج لار - تبریز واقع است. بنا با هشت پله به سربینه می پیوندد و عمق بنا فعلًا ۳ متر از کف خیابان است. فاصله سربینه و گرمخانه و میان درها گنبدی است. کف این دو قسمت کاشی کاری شده است. گنبد ها از درور، گچ کاری شده اند و از قسمت بیرونی آجری

می‌باشدند. دوش‌های متعددی به اطراف گرمخانه علاوه شده است و ستون‌های سنگی با کاشی‌کاری پوشیده شده‌اند. دو گنبد بزرگ و شش گنبد کوچک در سقف حمام باقی می‌باشدند. علیرغم سیم‌کشی و برق‌کاری هنوز هم نور حمام از نورگیرهای عرق‌چینی و جنبی گنبدها تأمین می‌شود. ستون‌های سربینه کماکان سنگی می‌باشند.

نظام التجار - تبریز

نصرالله خان - تبریز

نخست - تبریز

حمام نخست که در خیابان ارتش شهر تبریز، چهارراه پاستور، واقع شده است از حمام‌های دوره قاجار به شمار می‌رود که طی شماره ۱۲۴۳۶ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. ساختمان حمام فعلًاً دو متر پایین‌تر از سطح کوچه می‌باشد و یکی از گنبدهای آن فرو ریخته است. ستون‌ها و پایه ستون‌ها و سرستون‌های سنگی آن باقی می‌باشند. فضای میان درها کاشی‌کاری شده‌اند و در فضای رختکن کمدهای چوبی بعداً به آن اضافه شده است. بنا آجری و سنگی است و ملات آن ساروج و گچ دست‌کوب می‌باشد.

نصر - اردبیل

حمام نصر اردبیل از بنایهای قاجار و متعلق به سال ۱۲۲۸ ه.ق. است. محل آن هروآباد (خلخال) می‌باشد. آب حمام از رود نورعلی چایی تأمین می‌گردد. از ملحقات بازار هروآباد محسوب می‌گردد. دیواره‌های حمام از سنگ و آجر و ملات آن‌ها شفته آهک است. سقف آن گنبدی شکل و طاق‌های متعددی دارد. در محل سربینه نقاشی‌های آن باقی می‌باشند. این حمام اخیراً تعمیر یافته و به موزه مردم‌شناسی خلخال تبدیل گردیده است.

نظافت - تبریز

حمام نظافت تبریز آخرین مرمت اساسی را در دوره قاجار پذیرفته است. این حمام در محله حکم‌آوار تبریز قرار دارد و به شماره ۱۰۴۶۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. بنای حمام که در قسمت گرمخانه فعلاً ۲/۵ متر پایین‌تر از سطح کوچه می‌باشد سابقاً گودی فوق ۳/۵ متر بوده است. حمام دارای رختکن - گرمخانه و میان‌درهایی است که پلان‌هایی شبیه به هم دارند. گنبد اصلی بر روی چهار ستون سنگی قرار گرفته است و سرستون‌ها مقرنس‌کاری شده‌اند. نوع بنا از آجر است و ملات آن در بخش‌های پی‌ها و دیواره‌ها و ازاره‌ها از ساروج است. ملات طاق‌ها و گنبدها گچ دست‌کوب است. حمام نظافت که در متون تاریخی به نام حمام رضا نیز به ثبت رسیده است دارای دو درب ورودی می‌باشد که یکی از این ورودی‌ها در سال‌های اخیر تخریب شده و سقف آن مجدداً به صورت مسطح بازسازی شده است.

نعمت‌آباد - باسمنج

حمام تاریخی نعمت‌آباد در روستای نعمت‌آباد از توابع باسمنج - تبریز است. این حمام به شماره ۲۲۸۴۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. حمام قاجاری است و مساحت ۳۲۲ مترمربعی آن به مقدار ۱۸۰ سانتی‌متر از سطح زمین عمیق‌تر می‌باشد و شامل هشت پله است. سرбینه آن هشت‌ضلعی است و مصالح آن آجر و سنگ است. گرمخانه نیز هشت‌ضلعی و پوشش آن گنبدی است. بنا فعلًا نیمه‌مخروبه است و تحت مالکیت دهیاری و شورای اسلامی روستا می‌باشد.

نوبر - تبریز

حمام نوبر تبریز که بر روی بقاوی‌ای حمامی قدیمی‌تر از بنای امروزه تجدید‌بنا شده است در ابتدای خیابان تربیت تبریز قرار دارد. نام پیشین حمام نوبر، وزیر بوده است که به جهت نزدیکی به دروازه نوبر بعدها به حمام نوبر مشهور شده است. ساختمان حمام کاملاً مشابه دیگر حمام‌های منطقه است و وسعت آن ۶۹۶ مترمربع می‌باشد. در مرحله بازسازی و خاکبرداری از بنا به بقاوی‌ای حمامی بسیار قدیمی‌تر در محوطه شمالی و حیاط حمام برخورد شده است که تاریخچه آن را تا سیصد سال قبل نشان می‌دهد. ورودی حمام در زمان احداث خیابان تربیت (دوره قاجار) به طرح خیابان برخورد نموده و از این رو درب ورودی بعدی از خیابان مشرف تعییه گردیده است. گنبد گرمخانه تجدید‌بنا شده و سایر قسمت‌ها مرمت گردیده است.

بنا از داخل سقف‌های طاقی دارد که در بیرون از بنا به یک گنبد بزرگ برای هر قسمت از بنا منتهی می‌شود. بنای طاق‌ها بر ستون‌هایی بر پا شده است که جنس آن‌ها از سنگ‌های تراش‌خورده است. سرسنتون‌های مقرنس‌کاری در بالای هر ستون باقی می‌باشد. کاربندی کلّی حمام از آجرچینی‌های ترکیبی و شکیل و نیز کاشی‌کاری‌های تصویردار و رنگی و زیبا می‌باشد. این حمام امروزه به سفره‌خانه سنتی تبدیل شده است. بنا به شماره ۲۵۱۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

نوبهار - عجب‌شیر

به شماره ۹۷۰۴ ثبت اثر ملی شده است.

نیارق - نمین

وزیر - قزوین

در کوچه آخوند این شهر واقع است.

نمین - نمین

حمام قدیمی نمین که در محل کوهنه حمام نامیده می‌شود متعلق به دوران قاجار - ناصرالدین شاه قاجار می‌باشد. سازنده حمام مرحوم ملا وهاب نامی است که اهالی ابتداعاً حمام را به نام ملا حمامی می‌نامیدند. بنا شامل دو عدد خزینه آب سرد و گرم - سقف گنبدی دوگانه در گرمخانه و سربینه است که استثناعاً این حمام دارای سقاخانه‌ای در بخش جنوبی

می‌باشد که طرز تعبیه آن به نحوی است که هم افراد داخل حمام و هم افراد رهگذر می‌توانند از آب آن بپوشانند. از ویژگی‌های دیگر این حمام نقاشی‌های زیبایی است که در سقف رختکن جای گرفته است. امضای این تصاویر (اوستا ستار) است و بنابر روایتی تصاویر حکایت از زندگی خود اوستا ستار است که خود پهلوانی عیار نیز بود. صحنه‌های تصاویر از پهلوانان و دلداده‌هایشان می‌باشد. کتیبه‌ای نیز به جهت سقاخانه نصب شده است و بر روی آن چنین حک شده است (حمام هور - وقف حضرت عباس - حکایت نصره ۱۳۴۶ قمری).

قابل ذکر است که نام دیگر این حمام (حمام حوری‌لر) می‌باشد.

وزیر - تبریز

حمام وزیر تبریز در محله سرخاب این شهر - مشرف بر درب اصلی و تاریخی سرخاب قرار دارد. حمام وزیر در برخی از متون تاریخی به نام نظام التجار نیز قید گردیده است. بنای حمام دارای سربینه و گرمخانه است و حد فاصل این دو فضایی نسبتاً وسیع را به عنوان میان در دارد. یکی از گنبدهای اصلی حمام فرو ریخته است و حمام فعلاً متروعه می‌باشد. مصالح دیوارهای آجری - ستون‌ها سنگی و کف نیز سنگی است. گنبدها با پوشش آجری مشاهده می‌شوند. سقف بنا کاملاً همسطح با خیابان است و نورگیرهای فلزی به سقف آن اضافه شده است. قابل ذکر است که یک فقره حمام دیگر به نام وزیر در تبریز وجود دارد که در بافت قدیمی محله نوبر قرار دارد و امروزه تغییر کاربری شده است.

وکیل - اردبیل

این حمام در خیابان امام اردبیل واقع شده است.

یساول - اردبیل

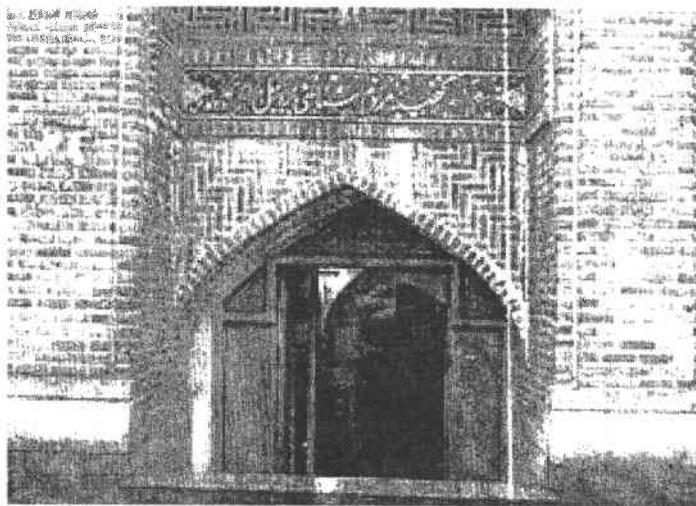
حمام یساول در محله اوونچو میدانی اردبیل واقع و از ملحقات بازار اردبیل به شمار می‌رود.

یعقوبیه - اردبیل

حمام یعقوبیه اردبیل در محله اوچ توکان این شهر واقع می‌باشد.

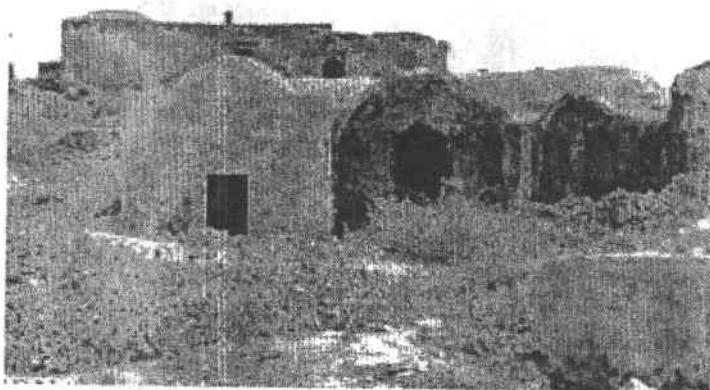
بخش هشتم

تصاویر

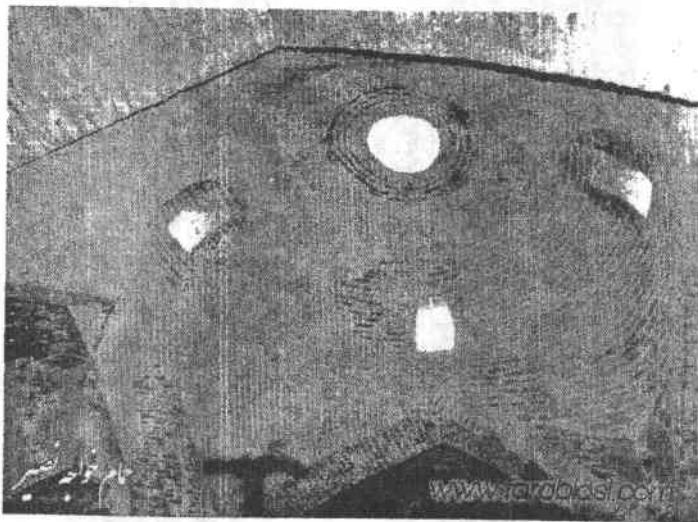

حمام آقا نقی اردبیل

این حمام به موزه مردم شناسی تغییر کاربری یافته است و سالانه صدها
نفر از آن دیدن میکنند

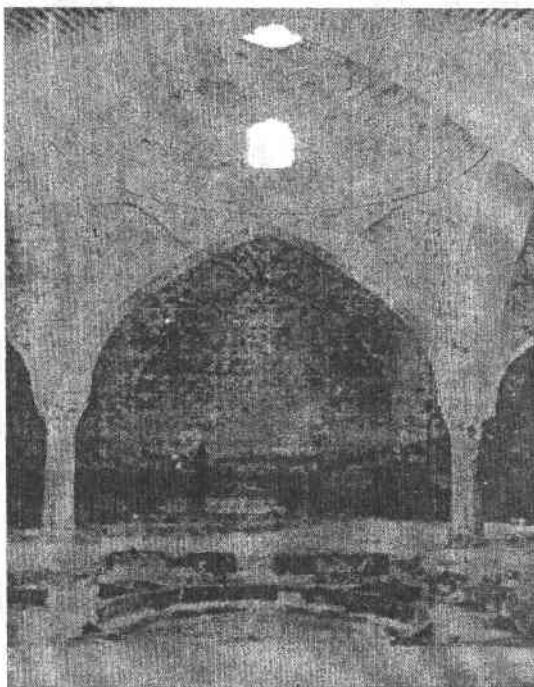
حمام چوروس

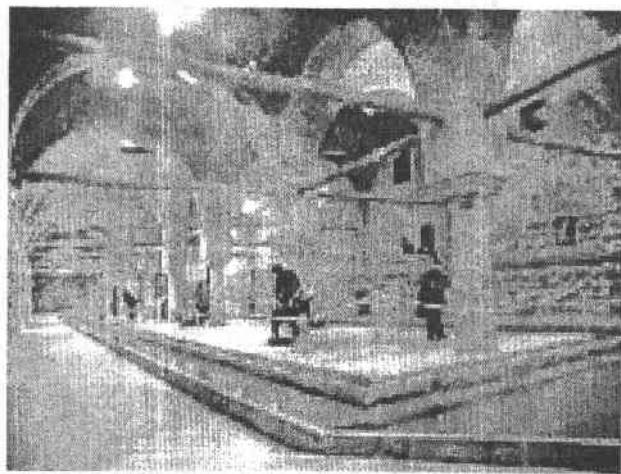
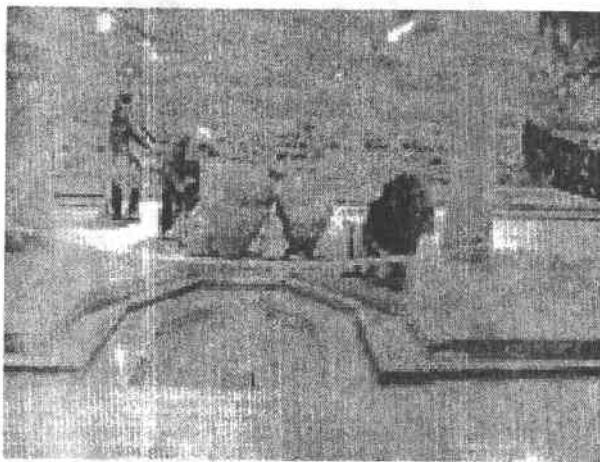
حمام خواجه نصیر مراغه

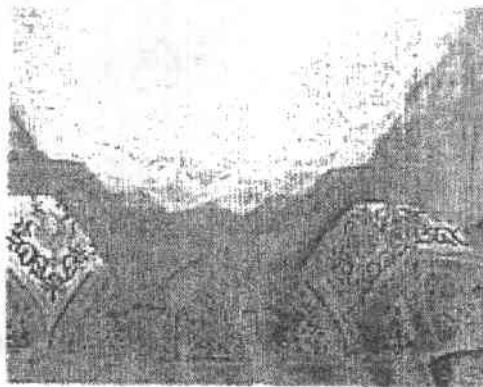
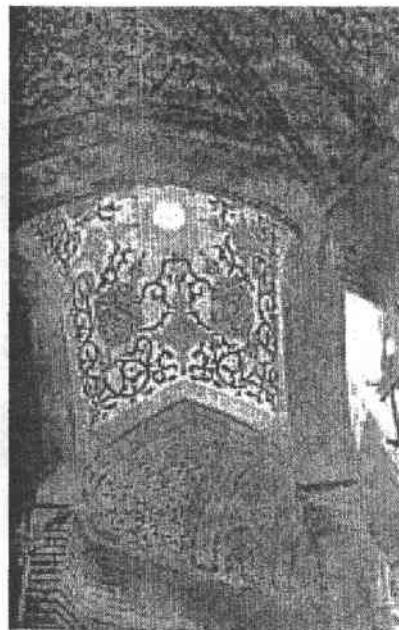
حمام خانقاہ

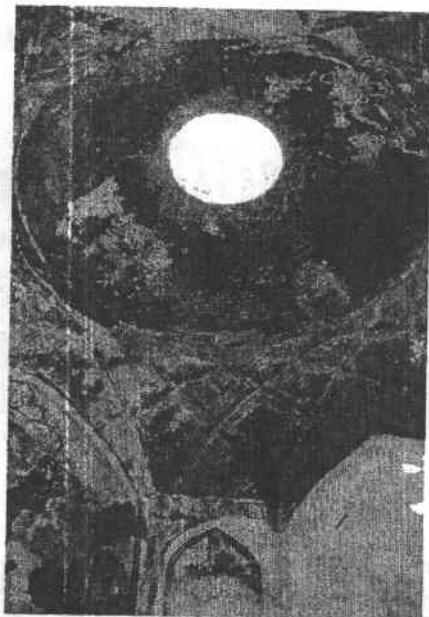
حمام جلفا

رختشورخانه زنجان

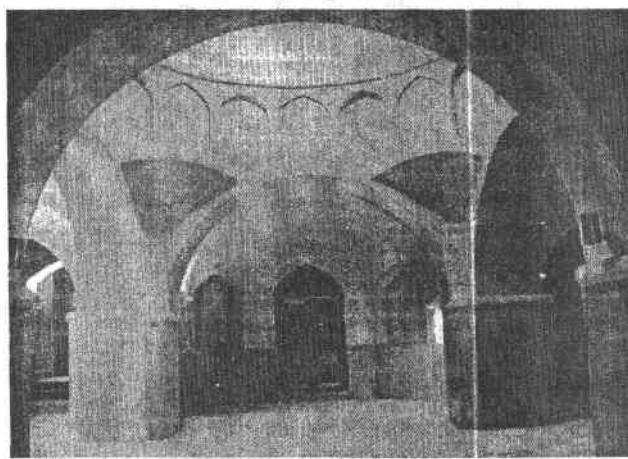
حمام کردشت

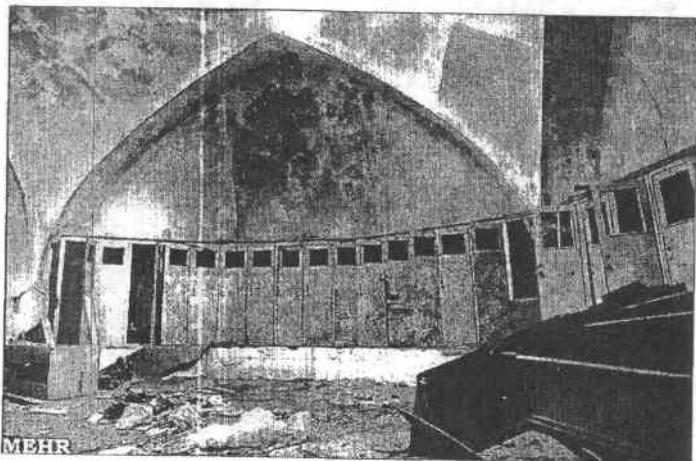
حمام بلور زنجان

حمام سراب (موزه شاهسون)

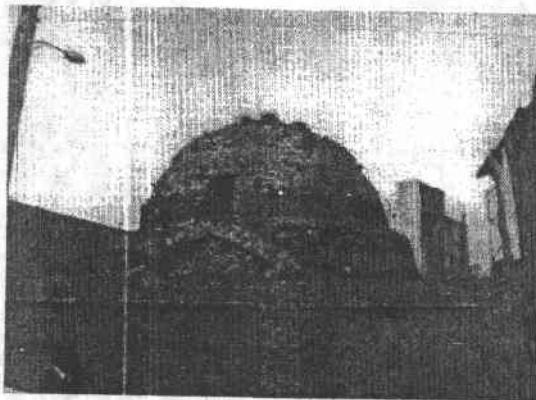

حمام مهرآباد بناب

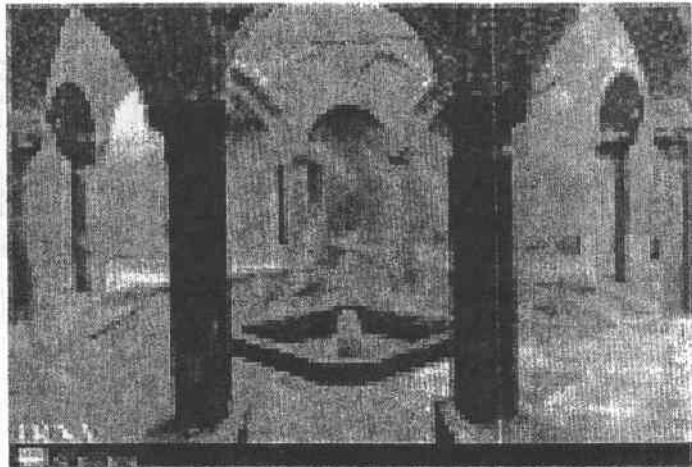

MEHR

اوج توکان اردبیل

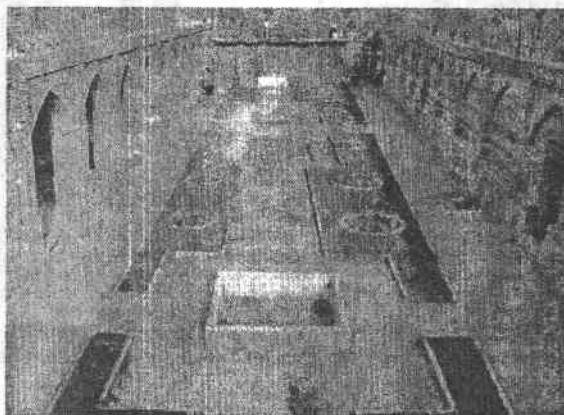
اوج توکان اردبیل

حمام آذرشهر

حمام خواجه نصیر مراغه

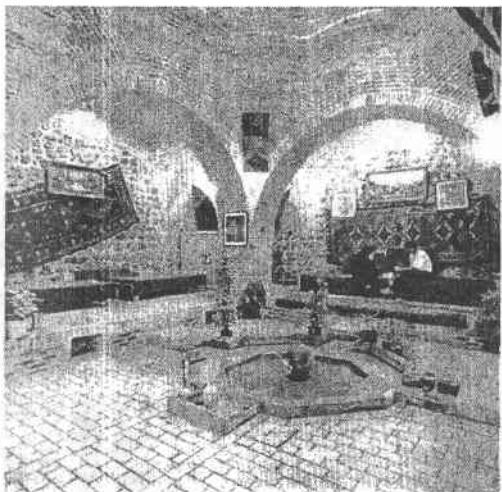

حمام کردشت

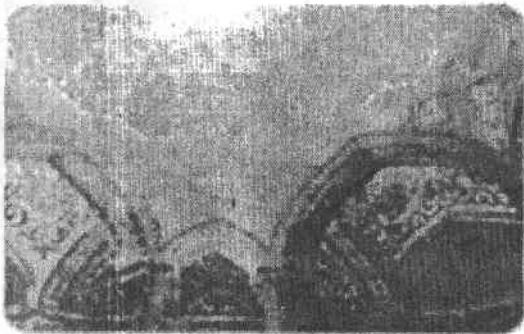

حمام ماکو

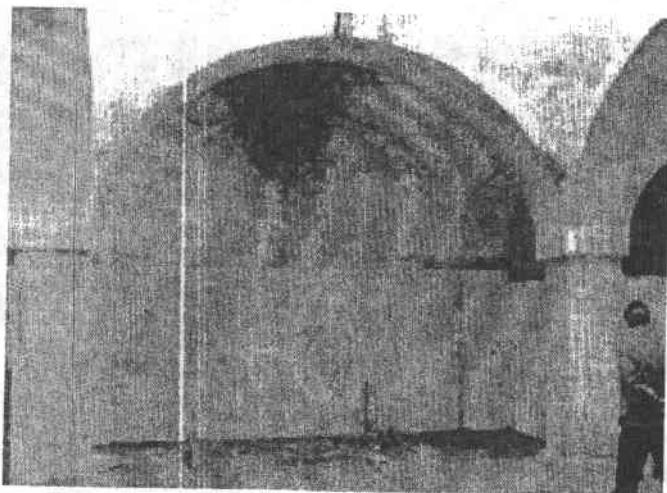
حاجی داداش زنجان

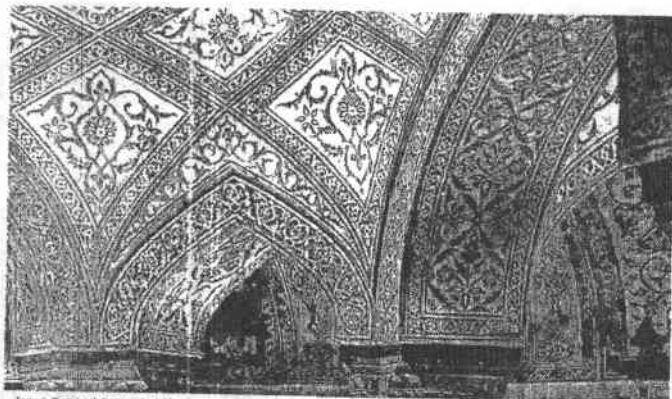
مهرآباد بناب

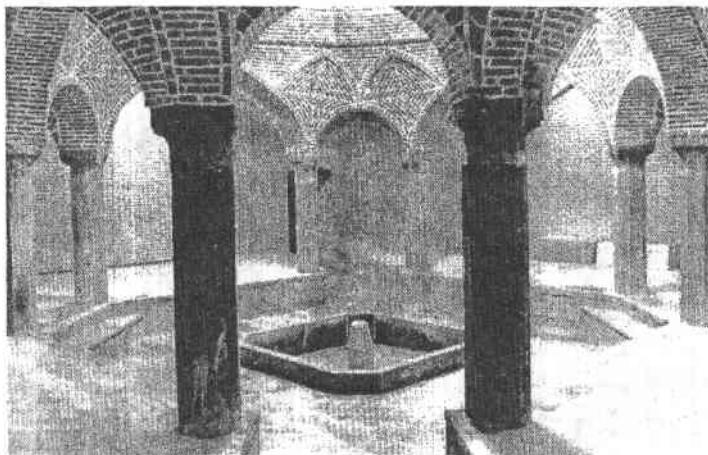
حمام ترک میانه

حمام عدل مشگین

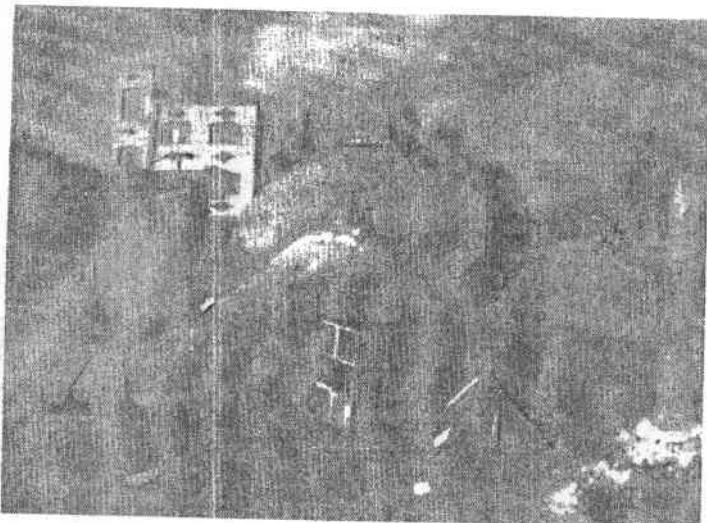
حمام کردشت

سلماس

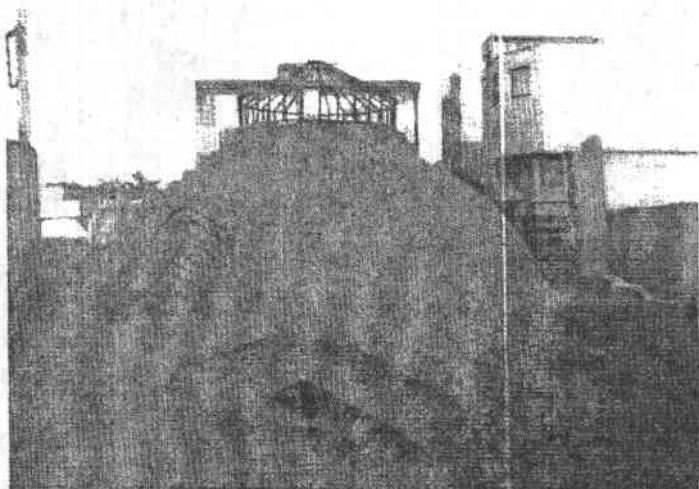
سولا نمین

نظافت تبریز

حمام سید گلابی تبریز

حمام خان تبریز

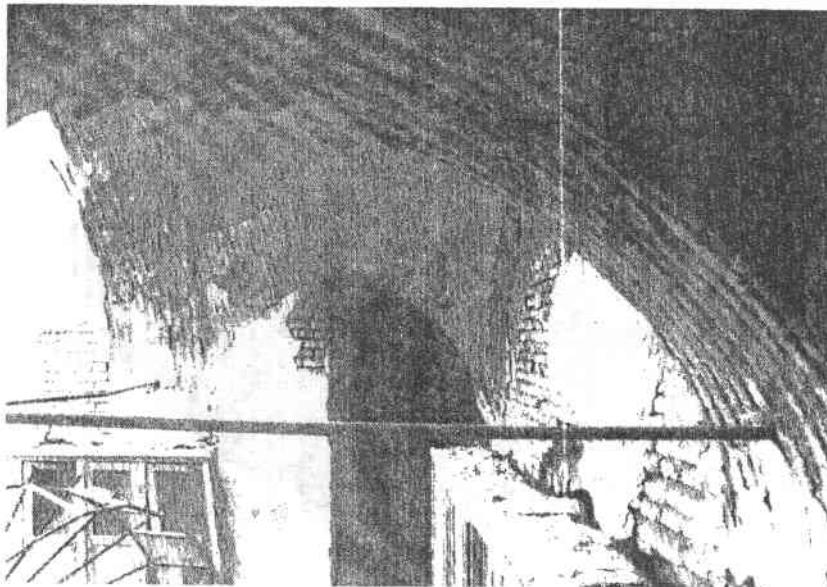
حمام قاضی

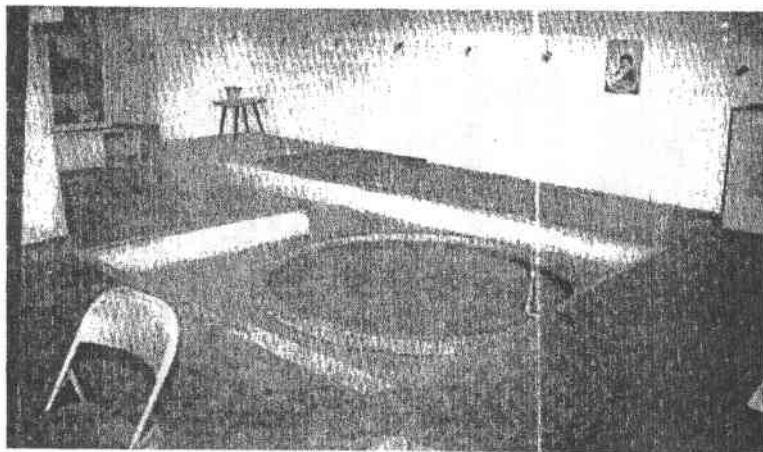
حمام دو قلعه

حمام شهریار

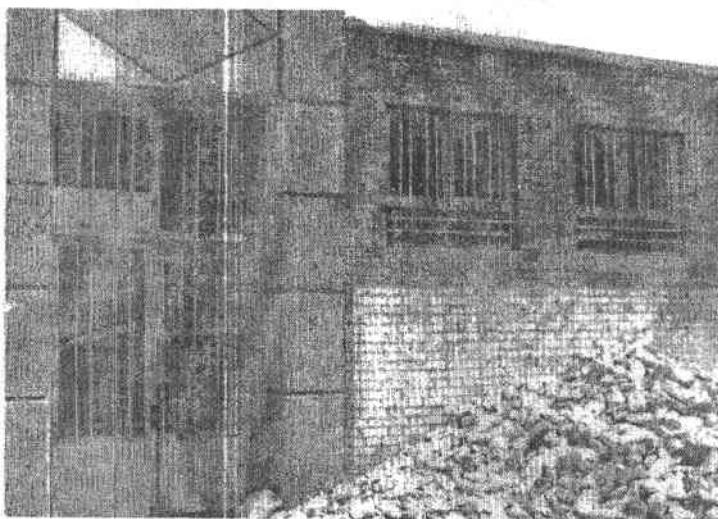
حمام شازدا

حمام نخست

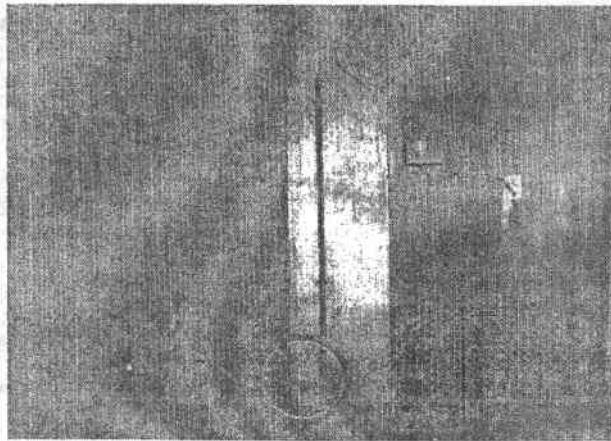
حمام سردار

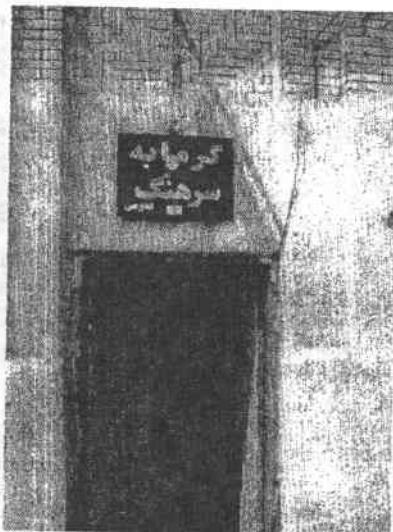
بالا حمام

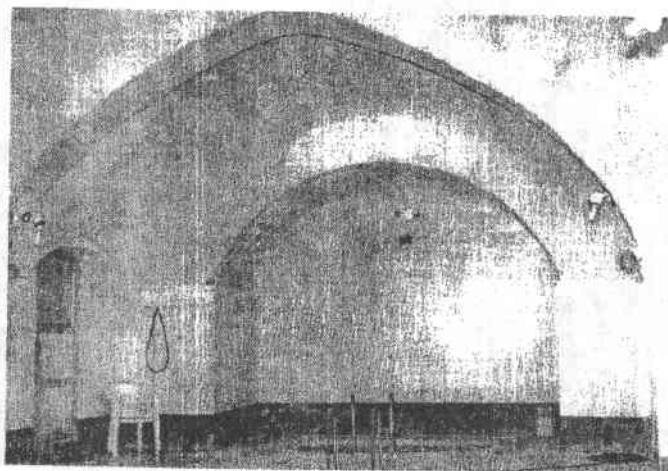
حمام حاجی رحیم

حمام دووهچی

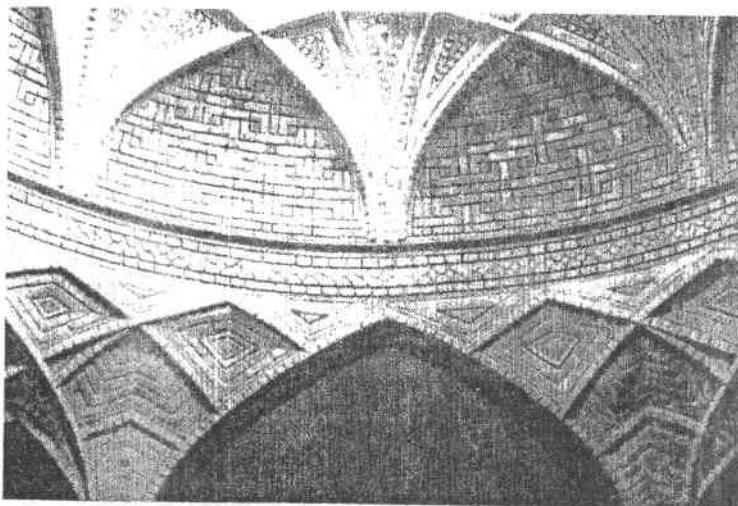
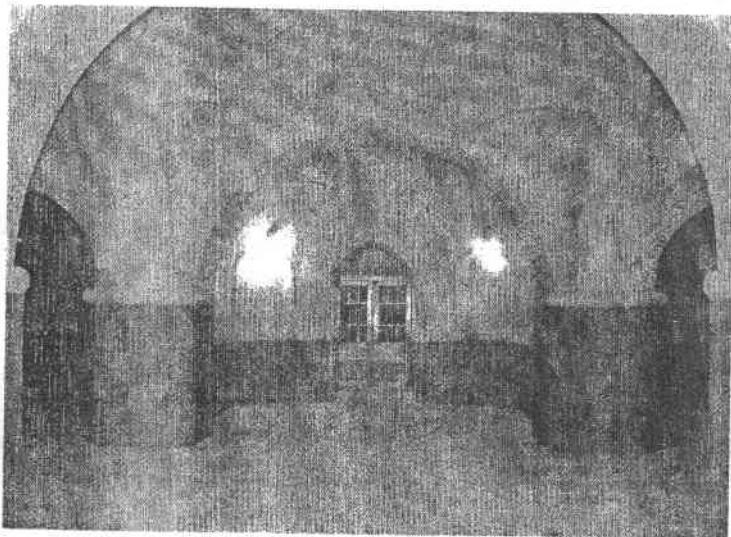
حمام سرهنگ

حمام ملا غفور

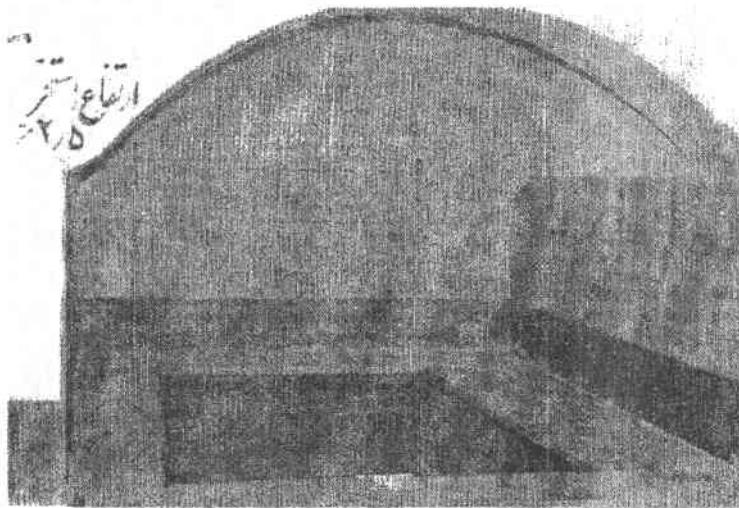
حمام میرزا مهدی

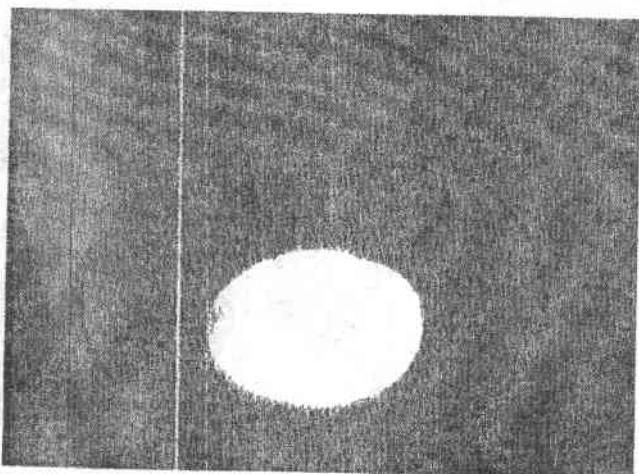
حمام نوبر تبریز

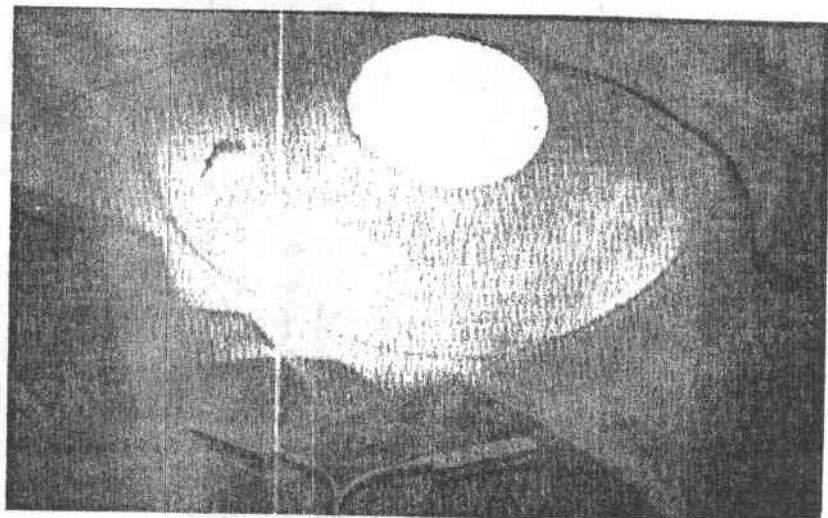
حمام چرنداب

حمام بهار تبریز

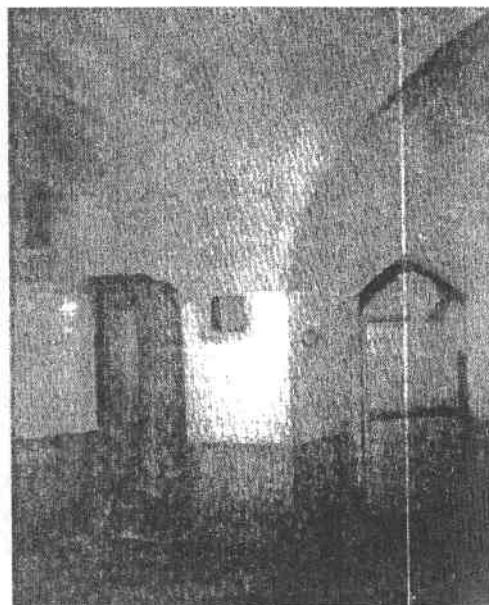
حمام شالچی لار

حمام نوبهار تبریز

حمام وزیر تبریز

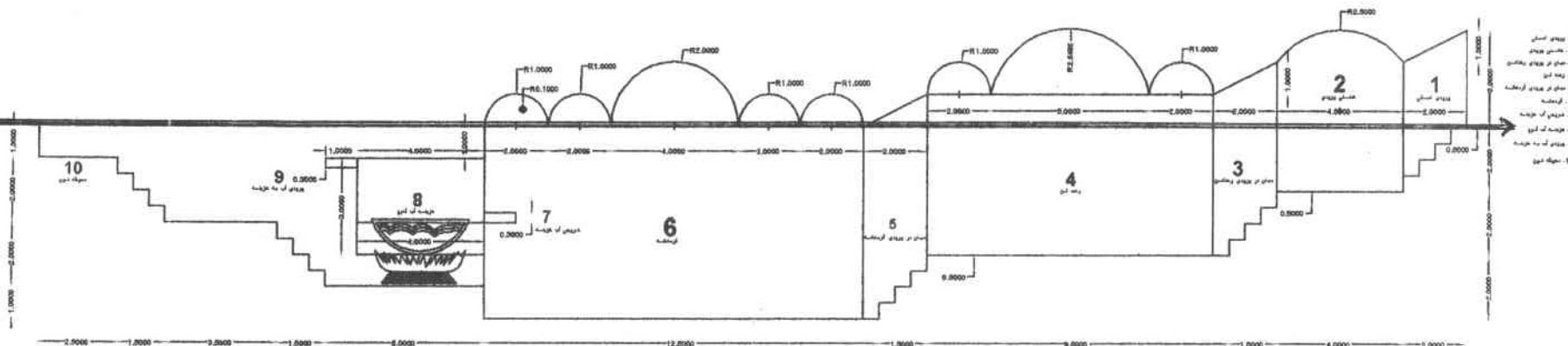

حمام سید گلابی

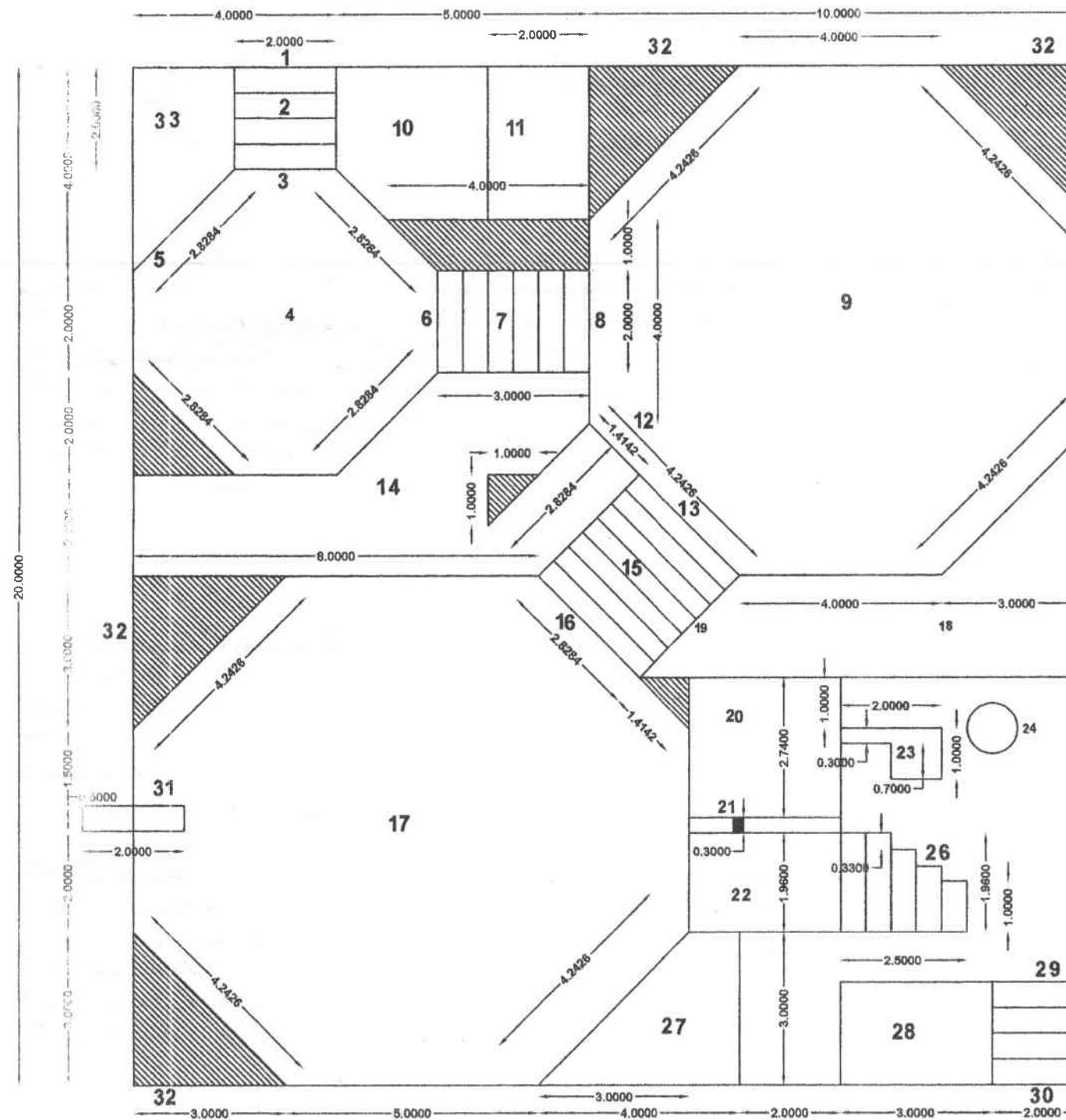
منابع و مأخذ

- ضرب المثل‌لر - زهره و فائی
- گئیم‌لر - شرح البسه و پوشاك رايچ در آذربایجان - زهره و فائی
- قاب‌لار - شرح ظروف و ادوات رايچ در آذربایجان - زهره و فائی
- سئنامالار - آمد نیامدها - زهره و فائی
- پئشه‌لر - شرح پیشه‌های رايچ در آذربایجان - زهره و فائی
- حمام‌های تاریخی تبریز - عطیه رشید نجفی
- سایت میراث فرهنگی آذربایجان غربی
- سایت میراث فرهنگی آذربایجان شرقی
- سایت میراث فرهنگی قزوین
- سایت میراث فرهنگی همدان
- سایت میراث فرهنگی زنجان
- سایت میراث فرهنگی اردبیل

{پلان حمام در مقایسه با سطح اصلی کوچه و وضعیت خزینه آب گرم و تیان و اوچاق تون }

- ۱-ورودی اصلی
- ۲-هشتی ورودی
- ۳-میان در ورودی رختکن
- ۴-رختکن
- ۵-میان در ورودی گرمخانه
- ۶-گرمخانه
- ۷-خروجی آب خزینه
- ۸-خزینه آب گرم
- ۹-ورودی آب
- ۱۰-محوطه تون

- 1- پرده ای اصلی
- 2- پله های ورودی به هشتگی
- 3- ورودی به
- 4- هشتگی ورودی
- 5- درب پشت پله
- 6- درب ورود به میان در رخت کن
- 7- پله های میان در رخت کن
- 8- درب ورود به رخت کن
- 9- رخت کن
- 10- چشم خانه
- 11- ورود به هتل
- 12- ورود به توریخ خانه و مستشفي
- 13- ورود به میان در گرمه خانه
- 14- محوطه توریخ خانه و مستشفي
- 15- پله های میان در گرم خانه و رخت کن
- 16- درب ورود به گرم خانه
- 17- چشم خانه
- 18- فضای برواب آب کلاسی
- 19- ورودی آب
- 20- فضای دویان
- 21- خلینسه آب
- 22- خلینسه آب
- 23- خلینسه آب سرد
- 24- چاه آب
- 25- محوطه تون
- 26- پله های سرمه به اوجات تون
- 27- انبار سروخته تون
- 28- اساق تون سب
- 29- پله های دسترسی تون
- 30- درب ورود به محوطه تون
- 31- هژوچی فلات سلک
- 32- فضاهای خانی و بخش بلند
- 33- محوطه صعود به پشت بام

- ۱-ورودی اصلی حمام
- ۲-پله های ورودی به هشتی
- ۳-ورودی به هشتی
- ۴-هشتی ورودی
- ۵-درب پشت بام
- ۶-درب ورود به میان در رختکن
- ۷-پله های میان در رختکن
- ۸-درب ورود به رختکن
- ۹-رختکن
- ۱۰-۱۱-مغازه های مشرف به حمام
- ۱۲-ورودی به تنویرخانه و دستشویی
- ۱۳-ورودی به میان در گرمخانه
- ۱۴-محوطه تنویرخانه و دستشویی
- ۱۵-پله های میان در گرمخانه و رختکن
- ۱۶-درب ورود به گرمخانه
- ۱۷-گرمخانه
- ۱۸-فضای دوش و ابکشی
- ۱۹-ورودی و خروجی فضای دوش
- ۲۰-خرزینه آب سرد
- ۲۱-ورودی آب سرد به خزینه آب گرم
- ۲۲-خرزینه آب گرم
- ۲۳-حوضچه انتقال آب سرد
- ۲۴-چاه آب
- ۲۵-محوطه تون
- ۲۶-پله های سرازیر به اوچاق تون
- ۲۷-انبار سوخت تون
- ۲۸-اوთاق تون تاب
- ۲۹-پله های محوطه تون
- ۳۰-درب ورودی به محوطه تون
- ۳۱-خروجی فاضلاب
- ۳۲-فضاهای خالی و پشت بند
- ۳۳-محوطه صعود به پشت بام